

Віктор Гюго Знедолені

Передмова Соціальне євангеліє Віктора Гюго

Французьку літературу не можна уявити без Віктора Гюго (1802–1885). І не тільки тому, що він протягом десятиліть незмінно лишався однією з її центральних постатей — спочатку поряд з Шатобріаном та Ламартіном, потім — з Жорж Санд і Бальзаком, нарешті з Флобером та почасти Золя. Якось Мопассан не без слушності сказав про Гюго, що він представляє у Франції весь романтизм. Справді, його творчість вражає багатогранна і розмаїта: він великий поет, знаменитий драматург, знаний прозаїк, до того ще й літературний критик та бойовий, темпераментний публіцист. Слід завважити й те, що він ніколи не замикався в сфері літературно-художніх інтересів, його творчість незмінно лишалася відкритою «бурям віку», нагальним проблемам духовного, громадського й політичного життя.

Задум великого соціального роману, яким є «Знедолені», виник у Гюго наприкінці 20-х рр., але інші справи й задуми довго відсували його здійснення. У 1840 р. був зроблений початковий

начерк роману, який називався тоді «Злигодні» («La Misere»), активно працював над ним Гюго в 1845–1848 рр. і написав більшу його частину. Та знову він повернувся до роману лише в 1860 р. І не тільки дописав нові розділи та книги, а й ґрунтовно переробив те, що було написано раніше. Роман побачив світ у 1862 р.

Цей твір був задуманий й здійснений Гюго як щось набагато більше й значніше, ніж звичайний роман. Не без претензій автор називав його «сучасним євангелієм», акцентуючи цим визначенням ідейно-семантичну універсальність змісту твору, який мав дати потрактування найважливіших соціальних проблем сучасності і служити своєрідним «підручником життя», дороговказом істини й справедливості. «Ця книга, — проголошував Гюго, — не що інше, як шлях від зла до добра, від несправедливості до істини, від брехні до правди, від мороку до світла, від егоїзму до гуманності, від пекла до неба, від безвір'я до віри». Звідси незвичайно розвинена моралізаторська складова твору і його високий профетичний пафос.

Роман «Знедолені» — твір незвичайний і за його художньою структурою. Ще Г. Лансон писав, що в ньому поєднані всі жанри й види, сюжети й роди літератури: це роман філософський і символічний, але з виразним елементом роману

історичного; водночас це гуманістична соціальна епопея, що малює тяжкі бідування народу і бере його під захист як носія вищих моральних якостей і цінностей; це й «ліричний роман, в якому виражені ідеї мислителя і всі хвилювання поета, всі почуття, симпатії й антипатії людини; нарешті, маємо в ньому опис та сцени, що «відзначаються різною силою реалізму». До того слід ще додати, що в «Знедолених» маємо цілі розділи, які виходять за рамки власне художньої літератури, нагадуючи скоріше історіографічні праці (книга про битву при Ватерлоо), соціологічні й моральні трактати (книги про паризьке «дно» та монастир як соціологічну інституцію).

Але Гюго зумів увесь цей величезний і різномірний матеріал підпорядкувати єдиному задуму, створити силові лінії великої змістової і емоційної напруги, які проймають твір і стягують його, надаючи цій циклопічній будові певної впорядкованості й художньої цілісності. Вдалося йому досягти цього як завдяки масштабності ідейної парадигми твору, що обіймає «кінечне» й «безкінечне», так і незвичайно експресивному сюжету, де все гіперболізується й інтенсифікується: перипетії і пригоди, почуття й переживання, конфлікти зовнішні й конфлікти внутрішні.

Слід завважити, що в певних аспектах та інтенціях роман «Знедолені» перегукується з

такими масштабними поетичними збірками Гюго, як «Споглядання» (1856) і тритомна «Легенда віків» (1859, 1877 і 1883), в основу яких закладені універсальні філософські концепції, що надає їм характеру своєрідних філософсько-поетичних епопей. В «Знедолених» теж знаходить вияв це притаманне пізньому Гюго тяжіння до грандіозного й універсального, прагнення «виразити все в усьому», конечно в безконечному. «Предмет цієї книги, — писав Гюго про «Знедолених», — безконечність, людина (герой) у ній другорядна особа». Але в романі безконечність постає в іншому, соціально-історичному розтині, тут вона — обшири історії, насамперед безмежні світлі далі майбутнього, куди веде людство прогрес, динамічна система неухильних і добрих законів природи та суспільства. Окрема людина, герой (в літературному сенсі) належать до світу конечного, але Гюго не тільки співвідносить її з безконечним в означеному розумінні, а й неабиякою мірою підпорядковує завданням його вираження. Звідси наведене твердження письменника про «головний» і «другорядний» предмети його твору.

Все це приводить до того, що адекватне представлення концептуального змісту «Знедолених» стає неможливим без окреслення властивого автору розуміння таких соціо-історичних феноменів, як існуючий

суспільний устрій, прогрес та його рушійні сили, буржуазія і народ, демократія і соціалізм. Відтоді, як Гюго в другій половині 20-х рр. порвав з роялістами і став демократом та республіканцем, основу його соціально-політичних поглядів становлять «священні принципи 1789 року», тобто ідеї революційної демократії, яким він лишився вірним до кінця життя. В період Липневої революції 1830 року він проймається глибокою вірою в суспільний прогрес, неминучість кращого майбутнього людства, і ця віра стає другою засадничою підвалиною його світогляду. Визначальну роль в цьому прогресі він відводить моральним факторам і законам, проголошуючи слідом за істориками періоду Реставрації, що «прогрес суспільства — це передусім прогрес моральності». А в «Знедолених» він вступає в полеміку з матеріалістичним розумінням історії і доводить, що матеріальні інтереси й цілі не можуть служити стимулюючою силою поступу людства. Спрямовувалася ця полеміка як проти теорії «розумного егоїзму» просвітителів-матеріалістів, так і проти вульгарно-матеріалістичних вчень тогочасного соціалізму.

На переконання Гюго, «суспільство — не природа, воно вище її», ті ж, що вважають його частиною природи, діючі в ньому закони виводять, зрештою, із тваринної природи людини, із егоїзму,

тоді як вищою, визначальною в людині є її духовна й моральна сутність. «Матеріальні блага не можуть бути вищою метою людини» — стверджував Гюго, егоїзмом, навіть «розумним», можна пояснити лише її низькі вчинки та помисли. Тими силами, що ведуть людину шляхом прогресу й виступають водночас його рушійними силами, він вважав мисль і совість, прагнення до істини й справедливості, до високого морального ідеалу. Тому, до речі, в творах Гюго навіть вчинками героїв-бідняків рідко керує гола матеріальна потреба: тільки з голоду й холоду Фантіна не пішла б на вулицю, не для себе краде хліб Жан Вальжан, і т. д., — за всім цим стоїть у нього вища моральна спонука. Суто егоїстичними мотивами визначаються дії лише персонажів типу Тенардьє, дрібних і великих хижаків, які переступили людяність, моральний закон.

Полемізуючи з просвітительською теорією розумного егоїзму, яка в життєвій практиці оберталася безсердечним діляцтвом і егоїзмом, Гюго патетично проголошував, перегукуючись в цьому з Бальзаком, що суспільство загине, якщо всі його класи й верстви будуть заражені егоїзмом та корисливістю. Втіленням цих найгірших нахилів і потягів людської природи була для нього буржуазія, яку він за це зневажав і засуджував. Як пройнята егоїзмом і корисливістю, вона йому видавалася класом цілком безнадійним і

безперспективним з соціофілософського погляду. Як і Бальзак, в буржуа Гюго вбачав антисоціальний елемент, «родова прикмета» якого — повна зосередженість на егоїстичному інтересі, особистому матеріальному успіху. Буржуазія видавалася йому небезпечною для суспільства й тим, що, схилиючись лише перед корисливим і вигідним, вона принижує й баналізує все високе, створює духовний і моральний вакуум у суспільстві. Одне слово, в системі поглядів Гюго буржуазність — це зло, соціальне й моральне, від якого людство має звільнитися в своєму русі по шляху прогресу.

Виходячи з тієї ж філософсько-соціальної концепції, Гюго вважав, що опорою й запорукою суспільного прогресу можуть бути верстви, менше всього заражені егоїзмом, а саме народ. Тому він так різко протиставляв його буржуазії і пов'язував з ним свої надії на краще майбутнє. Та слід зразу сказати, що своєрідне «народництво» Гюго, розуміння народу та його ролі в суспільному розвитку має утопічний характер і далеко розбігається з дійсністю, з тими процесами, що відбувалися в соціальному житті, зокрема в народному середовищі.

З повним правом Гюго можна віднести до тих демократичних французьких письменників, істориків та громадських діячів середини XIX ст.,

котрі, не приймаючи існуючу дійсність, шукали протипагу і протидію їй в народі, безмірно його ідеалізуючи. Вони доводили, що народові органічно чужі егоїзм і корисливість, що він є втіленням доброти й людяності, і для бідняка піклуватися про щастя інших людей так само природно, як для буржуа — думати про особисту вигоду. Своє найповніше вираження ця французька «народницька» концепція знайшла в книзі Жуля Мішле «Народ» («Le Peuple», 1846) і в романах та повістях Жорж Санд з селянського життя, красномовно розвивав її також Луї Блан, представник утопічного соціалізму, особливо близький Гюго в період вигнання. Для останнього буржуазія — «потворний виродок, що розгубив усі чесноти», народ же — «основа всякого права, джерело сили, втілення всіх чеснот, величний у своєму гніві, великодушний у своїх перемогах, водночас лев і ягня, він мріє про братство і загальний мир навіть серед жахливих вуличних боїв».

Разом з тим для письменників, істориків та громадських діячів названого спрямування народ був носієм соціально-історичної істини, своєрідним світочем у сутінках епохи: моральна чистота й «здоровий інстинкт» начебто дозволяли йому майже безпомилково розрізняти правду й фальш,

обирати правильний напрямок на заплутаних шляхах історії.

Ці своєрідні «народницькі» концепції поділяв і зрілий Гюго, ними в неабиякій мірі визначалися як його критика та заперечення існуючого суспільства, так і його пафос ствердження позитивних ідеалів, його історичний оптимізм. Народ у нього — носій вищих моральних і духовних начал, джерело й рушійна сила прогресу. «Простої доброчесності багато внизу; скоро вона запанує скрізь», — заявляє Гюго в «Знедолених». Народ наділений у нього здатністю розпізнавати істину: про єпископа Міріеля лихословлять лише в салонах, «народ же, не схильний запідозрювати погане в добрих намірах, був зворушений і захоплений». В книзі про Мірабо письменник стверджував: народ інстинктом відчуває, де правда, коли ж йому випадає змога, то, скоряючись здоровому інстинкту, він влаштовує життя в повній злагоді з «природним правом», розумно й справедливо. Разом з тим народ у Гюго — носій вищої істини: «вдивіться в народ, і ви побачите істину», — проголошує він у «Знедолених».

Слід ще заторкнути тут питання «Гюго й соціалізм», котре становить безперечний інтерес і прямо стосується роману «Знедолені». Як відомо, Гюго після революційного 1848 року постійно називав себе соціалістом, датуючи початок свого

соціалізму 1829 роком, коли вийшла його повість «Останній день смертника». Та при цьому його соціалізм, теоретично невизначений і розпливчастий, був дуже далекий від «наукового». Він не передбачав ліквідацію приватної власності, а, навпаки, визнавав її наріжним каменем суспільної будови; власне, соціалістичний принцип у Гюго обмежувався лише сферою справедливого розподілу матеріальних і духовних благ. Про теоретичну невизначеність і розпливчатість соціалізму Гюго свідчить і те, що він ототожнював його то з романтизмом, виходячи з гуманістичного пафосу прогресивних романтиків («Романтизм і соціалізм — одне й те саме», — проголошував він у трактаті «Вільям Шекспір»), то з демократією і республікою («Демократія, республіка, соціалізм — принцип, форма, прикладання», — заявляв він в «Історії одного злочину»). А в «Post-scriptum мого життя» він так формулював свою соціалістичну програму: «Формула справжнього соціалізму: зробити людину морально кращою, розумово вищою, матеріально щасливішою. Спершу доброта, потім висота, щастя наостанок».

Безсумнівно, цей соціалізм Гюго склався під визначальним впливом вчень соціалістів-утопістів першої половини ХІХ ст. і несе на собі їх виразний відбиток, у тому числі і певну релігійну забарвленість. «Всі характерні риси утопічного

соціалізму були разом з тим основними ідеями й почуттями, на яких Гюго будував свій соціальний світогляд» (Л. Некора). Проте він не сходить до якогось із вчень соціалістів-утопістів; як слушно констатує французький дослідник П. Берре, «зазнаючи найрізноманітніших впливів, Гюго однак не ставав прибічником якоїсь однієї доктрини і шукав у різних вченнях елементів віри, співзвучних своїм соціальним сподіванням і вимогам». Власне, соціалізм Гюго був «соціалізмом почуття», який витікав із широкої гуманності поета, його щирого співчуття страждаючому народу.

В період вигнання завершується також формування поглядів Гюго на природу літератури й мистецтва, їхню роль і призначення в людстві. Загалом естетико-літературна програма письменника тісно пов'язана з його соціальним світоглядом, системою його уявлень про шляхи й засоби удосконалення суспільства. Найповніший вислів знайшла вона в трактаті «Вільям Шекспір» (1864), менше всього присвяченому аналізу творчості геніального драматурга англійського Відродження. Тут Гюго передусім обстоює і розвиває ідею соціальної активності літератури й мистецтва, закликає митців сприяти тим суспільним перетворенням, які прокладають людству шлях до кращого майбутнього. Він стверджує, що «поети — перші вихователі народу», що вони «формують

душу народу і повинні формувати її в героїчному дусі». Він закликає їх «зайнятися вивченням соціальних ран», «атакувати порок, злочин, ганьбу», «втручатися в рішення державних проблем».

При цьому Гюго виходив із переконання, що мистецтво, краса глибше всього й активніше всього діють на моральну природу людини і передусім через неї чинять свій великий «цивілізуючий вплив» на суспільство. Він вважав, що «етичні й естетичні джерела душі поєднані в бездонній глибині», і звідси незвичайна здатність мистецтва очищати та облагороджувати людину і тим самим сприяти прогресу суспільства. Тому він і наголошує так категорично в романі «Знедолені»: «Прекрасне так само потрібне, як і корисне, а можливо, й більше». Його віра в благотворний вплив мистецтва була настільки велика, що він доходив навіть до досить ризикованого твердження: «Бути сприйнятливим до мистецтва — це означає бути нездатним до злочину». А його остаточний висновок в цьому питанні звучить так: «Покращення людини й землі — це наслідок чарівної дії мистецтва».

Та «Знедолені» — це передусім роман про тих, хто є підніжжям соціальної піраміди і постійно зазнає тяжкого гніту та визиску, прирікається несправедливим суспільством на страждання й

злидні. Тема соціальної несправедливості та її жертв хвилювала Гюго здавна, і роман «Знедолені» став її найповнішим і найпатетичнішим втіленням. Формулюючи його ідейні завдання, Гюго писав: «Показати відродження душі і в зв'язку з цим змалювати в усій трагічній реальності соціальне дно, з якого вона з'являється, для того щоб людське суспільство усвідомило, яке пекло знаходиться в самій його основі, і щоб воно, нарешті, наважилося запалити світло над цим мороком». На перший план в романі, як вказував письменник у вступному слові, висунуті три соціальні питання: «1. Приниження чоловіки завдяки належності його до класу пролетаріату. 2. Падіння жінки із-за голоду. 3. Зів'янення дитини через морок невігластва».

З цими трьома основними питаннями пов'язані образи трьох основних героїв роману, які представляють світ «знедолених» — Жана Вальжана, Фантіни й Козетти. Окрім того, велике місце відведене в романі змалюванню соціального «дна» Парижа, де письменник бере на себе й завдання соціолога та публіциста. Втім слід зазначити, що в колі названої тематики, відтворення життя соціальних «низів» «у всій його трагічній реальності» — до кінця лишається лише образ Фантіни. Зміст образу Жана Вальжана значно ширший і складніший, власне, після згаданого переродження його функція міняється, він стає

передусім вираженням соціально-моральної концепції автора, що пропонується як панацея від соціального зла. Щодо Козетти, то в колі проблеми «знедолених» перебуває лише образ сироти, сповнений глибоко людяного змісту й поетичності. Далі ж, переведена в тиху гавань міщанського благополуччя, вона втрачає всі свої чари, перетворюється на безжиттєву ляльку, яку автор даремно намагається оживити своїми надмірним захопленням.

Тема трагічної долі простого народу в існуючому суспільстві входить в роман разом з образом Жана Вальжана. Цей сільський парубок, що займався підрізуванням дерев, краде хлібину для дітей сестри, які вмирають з голоду, — «семеро дітей без хліба». Його спіймали «на гарячому», і суд виніс жорстокий вирок — майже двадцять років каторги (варто тут зауважити, що це не «романтичні перебільшення» Гюго, а, так би мовити, «юридична норма» у Франції того часу). Характерна деталь: все це сталося 1795 року, тобто одразу ж по великій революції, яка встановила у Франції новий устрій.

Як відомо, революцію 1789–1794 рр. Гюго небезпідставно вважав подією всесвітньо-історичного масштабу та значення і в багатьох його творах, передусім у романі «Дев'яносто третій рік», вона відтворюється у

героїко-патетичному ключі. Тут же вона постає в дещо несподіваному соціально-правовому розрізі. Більше того, він розвиває далі цю тему, наводить факти в підтвердження того, що жорстока судова розправа над Жаном не була якоюсь випадковістю: «Автор цього твору вдруге має справу з крадіжками хліба як причиною краху людської долі. Клод Ге (герой однойменної повісті Гюго — Д. Н.) вкрав хліб; Жан Вальжан вкрав хліб. Англійська статистика встановила, що в Лондоні безпосередня причина чотирьох крадіжок з п'яти — голод».

Жан Вальжан в його, сказати б, висхідній позиції — настільки забита й темна людина, що він скоріше інтуїтивно відчуває, ніж розуміє трагізм свого становища, коли його заковують у кайдани. На каторзі він пробув майже двадцять років і повернувся звідти морально спустошеною, озлобленою істотою, сповненою жагучої ненависті до всього світу. Гюго визнає, що це цілком природна реакція знедоленого на соціальний світ, сповнений жорстокості й байдужості до тяжкої долі простої людини. З'являється в романі патетична картина: самотній плавець серед розбурханого моря під покровом ночі — картина з прозорим алегоричним змістом. До того ж письменник проставляє крапку над «і»: «Море — це невмолима соціальна ніч, куди караюча система зіштовхує тих, кого вона засудила. Море — це безмежні

страждання. Душа, яка потрапила в цю безодню, може перетворитися на труп. Хто врятує її?»

Та, виявляється, є порятунок для людської душі, що гине «в морі й мороці». Це вищий моральний закон доброти й людяності, втіленням якого є єпископ Міріель. Наближаючись до його будиночка, Жан Вальжан іде назустріч «відродженню душі», своєму повному й докорінному переродженню. До епізоду в будиночку Міріеля роман Гюго розгортався за парадигмою, що узгоджується з реалістичним соціальним романом XIX ст. Однак це лише збіжність, в цілому ж «Знедолені» — твір, що засновується на інших, романтичних принципах художнього мислення і має засадничо іншу ідейно-художню структуру (котрій, однак, не протипоказані конкретні й достовірні замальовки емпіричної дійсності).

Те, що сталося внаслідок зустрічі головного героя з єпископом Міріелем, автор називає «чудом» зовсім не в метафоричному сенсі, бо, власне, Жан Вальжан як образ наступних частин твору не має нічого спільного з колишнім підрізальником дерев і каторжником. Він стає на шлях служіння добру, і все його подальше життя — це подвижництво в ім'я добра й милосердя. Словом, в «Знедолених» маємо модель розгортання центрального образу, близьку, якщо не аналогічну моделі агіографічної

літератури. Думається, це не випадкова збіжність: «Знедолені» були задумані як книга й для найширших кіл, для масового народного читача, в ментальності якого ще жили «агіографічні моделі». В усякому разі, для тогочасних читачів з народу вони були звичні, «стереотипні», і слідування їм полегшувало сприймання твору цими читачами, передусім його наскрізної морально-дидактичної ідеї. А образ Жана Вальжана — це перш за все втілення названої ідеї, його побудова й розгортання, його «метаморфози» підпорядковані її максимально виразному й вражаючому вираженню. Сказане стосується й більшості образів роману, але про це трохи далі.

Як зазначалося, в межах соціально-критичної проблематики роману повністю лишається образ Фантіни, в якому втілена друга з тем, визначених автором як центральні, — тема «падіння жінки через голод». Історія Фантіни настільки сконцентровано трагічна в своїй типовості, що не було потреби «піднімати» образ до символу — він сам по собі, в своїй життєвій безпосередності, сприймається як символ трагічної долі жінки з народу.

Знайомлячи читачів з героїнею, Гюго пише: «Фантіна належала до тих створінь, які іноді розцвітають, так би мовити, в самих надрах народу. Вийшовши з бездонних глибин соціального мороку,

вона несла на собі відбиток безіменності й безвісності». Це молода дівчина, сповнена безпосередності й життєрадісності, довірливого ставлення до життя і людей, — справжнє «природне створіння» романтиків. Та якраз ці риси — природність і доброта — роблять Фантіну беззахисною в розбещеному й жорстокому суспільстві. В усій своїй природній чарівності постає вона в епізоді травневої заміської прогулянки, коли «чотири веселі пари, злившись з сонцем, полями, квітами, з лісом, променіли радістю життя». Автор відводить своїй героїні один щасливий весняний день в її безпросвітньо тяжкій долі — день метелика, який безтурботно літає над квітучими полями, не передчуваючи близьких страждань. Він нею милується, навіть заявляє, що «в цій юній швачці крізь прозорий серпанок паризької грації можна було розгледіти античну й священну гармонію».

Та проходить десять місяців, і від ефемерного щастя Фантіни не лишається й сліду: «Її очі, здавалось, давно вже не просихали від сліз. Вона була бліда; у неї був втомлений і хворобливий вигляд». Все подальше життя Фантіни — це безперервне занурення в безодню страждань, відчаю, принижень, і так без просвітку до ранньої смерті. Ось її передсмертний портрет: «Ця двадцятип'ятирічна жінка мала зморшкувате чоло,

зів'ялі щоки, загострений ніс, розхитані зуби, сіре обличчя, кощаву шию, випнуті ключиці, худі руки й ноги, а в її русьвому волоссі густо пробивалася сивина» .

Відкинута суспільством, Фантіна змушена стати повією, але виключно в ім'я материнства, любові до своєї доньки Козетти. Як зазначалося, в основі поведінки позитивних героїв Гюго завжди лежать високі моральні стимули та цілі, і всі поневіряння та приниження Фантіни — це зрештою подвиг материнства. Та водночас, переклавши відповідальність за трагічну долю героїні на суспільство, Гюго тим самим відмовив йому в людяності й справедливості.

Жорстокою правдою життя дихає й історія Козетти — дитини, яка потрапила в цупкі пазурі дрібного хижака Тенардьє. В свої п'ять років вона виконує всю роботу служниці в домі шинкаря: прибирає й мис, тягає важкі відра й доглядає за дітьми, своїми однолітками, в'яже для них теплі панчохи, сама ж бігає боса й спить під східцями. «Поки Козетта була зовсім маленька, з неї знущались, як хотіли, хазяйські дочки. Коли вона підросла, цебто вже з п'яťох років, то стала в домі служницею. « У п'ять років, — скажуть нам. — Неймовірно!» Та ба, це правда. Байдуже до страждань людини, суспільство виявляє таку саму байдужість до її віку». Правдиво малюючи

«соціальні бідування» дівчинки-сироти, Гюго разом з тим вдається до фольклорно-казкового мотиву Сандрільони (Попелюшки), що надає всій історії маленької Козетти особливого поетичного колориту. Однак подальше слідування фольклорній моделі вимагало врятування й винагороди Козетти, і Гюго зрештою приводить її в тиху гавань міщанського щастя, перетворює її на добродішну панянку з буржуазних кіл, цілком ординарну й безлику.

Отже, образ Козетти — але вже з інших причин — теж не має виходу у «вищу сферу» роману, де герої виступають носіями узагальнених ідей, «життєвих начал», а відносини й конфлікти між ними символізують, зрештою, протистояння й зіткнення визначальних принципів — соціальних, моральних, філософських тощо. Цей образ замикається в соціально-побутовій сфері, як, до речі, й образ Маріуса, нареченого й чоловіка Козетти, хоч останньому Гюго й надавав важливого значення, щедро наділяючи його автобіографічним змістом. Маріус виступає проти Реставрації, б'ється на барикадах разом з республіканцями, але при всьому тому не виходить за вузькі рамки буржуазно-міщанської свідомості й моралі. Ця міщанська серцевина образу гостро відчувалася багатьма читачами, і не випадково Достоевський, який так захоплювався «Знедоленими»,

роздатовано називав Маріуса «буржуа-французом в найпідлішому значенні».

В цілому «Знедолені» — аж ніяк не соціально-побутовий роман, хоч елементами його багатий цей своєрідний синтетичний твір Гюго. Охопити суспільну дійсність в усій її повноті, в різних аспектах і на різних рівнях, дати їй узагальнену інтерпретацію і водночас відкрити читачеві шлях до істини» — такі були ті максималістські завдання, що ставив перед собою Гюго, створюючи цей роман. Тому в більшості герої твору не замкнуті в «кінечному», в соціально-побутовій сфері, автор постійно виводить їх на обшири «безкінечного» в його суспільно-історичному прояві, де вони виступають як втілення вищих людських потенцій, законів і принципів буття. До них не слід прикладати мірки й критерії реалістичного соціально-побутового роману XIX ст. — це приводить лише до нескінченних звинувачень автора в «перебільшеннях», «неправдоподібностях», «фантастичності» тощо. Річ у тім, що вони не детерміновані суспільним середовищем, а розвиваються і міняються, скоряючись передусім логіці певного філософського, соціального чи морального принципу.

Не буде перебільшенням сказати, що в романі наголос поставлено не на змалюванні світу

«знедолених» самого по собі, а на проблемі їхнього порятунку, шляхів і засобів подолання соціального зла. Не випадково зачин «Знедолених» — ідейний поєдинок єпископа Міріеля й старого яacobінця, і цей поєдинок одразу піднімає твір на високий рівень ідеологічних проблем та пошуків, визначає кут зору на зображуване. В названих героях, зрештою, персоніфікуються ідеології, які пропонують різні й частіше протилежні рішення найрадикальнішої проблеми часу — шляхів і засобів перебудови суспільства на засадах гуманності й справедливості.

Єпископ Міріель, це абсолютне втілення доброти й милосердя, виступає носієм ідеї всеперемагаючої сили добра, морального вдосконалення людини як поступового, але вірного шляху вдосконалення суспільства. Власне, тут маємо ще одну модифікацію вже не раз згаданого переконання Гюго в основоположній ролі морального закону в розвитку суспільства. На цьому образі виразно позначився вплив утопічного соціалізму, зокрема вчень Ламенне й Леру, що належать до християнського соціалізму. І хоч Міріель має високий церковний сан, в сутності своїй він скоріше є втіленням ідей християнського соціалізму, ніж церковних догматів. І в своїх проповідях, і ще більше в своїх діях він, власне, втілює соціально-моральне вчення Ламенне і Леру,

зокрема, їхню основоположну ідею, що людина повинна перш за все піклуватися не про особисте щастя, а про щастя своїх ближніх. Головний об'єкт його піклувань — стражденні й знедолені. Але як і названі соціалісти-утопісти, Міріель заперечує будь-яке насилля, покладаючись виключно на моральні потенції й добру волю людей.

В зачині роману йому протиставлений старий якобінець, колишній член Конвенту, який навіть у «ангельського» Міріеля спершу «викликав те почуття, що межує з ненавистю». Але з яким захопленням і романтичною піднесеністю малює Гюго цей образ! Це справжній титан революції 1789–1794 рр., «здавалося, що й вмирає він тільки тому, що сам цього хоче», навіть «в його передсмертній агонії вчувалася свобода волі», і т. д. Та найцікавіше, виявляється, те що в своїй титанічній діяльності він керувався тими ж «священними принципами», які поділяв письменник, котрі становили його соціально-політичну програму. Більше того, подаючи голос за страту короля, старий якобінець голосував за здійснення завдань, покладених в основу роману: «Я голосував за знищення тирана, тобто за знищення проституції жінки, за знищення рабства чоловіки, за знищення невігластва дитини. Голосуючи за республіку, я голосував за все це».

Проте, захоплюючись старим якобінцем, поділяючи його соціальну програму, Гюго не може беззастережно прийняти його методи перебудови суспільства — революцію. Втім, він готовий визнати її виправданість і необхідність, але лише в певних історичних межах, скажімо, для Франції і Європи кінця XVIII ст.

Тут розпочинаються вагання й суперечності Гюго, які проходять через весь роман. «Поєдинок» Мірієля й старого якобінця не завершується в першій книзі — він продовжується протягом всього твору. Послідовником Мірієля, здійснювачем його соціально-морального вчення стає головний герой роману Жан Вальжан; лінія старого якобінця на певний час зникає з роману, щоб з новою силою віднайтися в його третій частині, в образах Анжольраса та інших членів «Друзів абетки», в монументальних картинах барикадних боїв.

Звичайно, Гюго відчував назване протиріччя і намагався його подолати, але скоріше риторично, ніж логічно, — шляхом підняття до захмарних висот філантропічної «релігії» єпископа Мірієля і Жана Вальжана. Ця релігія виявляється настільки широкою, що вона може вмістити, з певними застереженнями, й революційні діяння старого якобінця. В сцені «поєдинку» Гюго проводить думку, що Мірієль і старий якобінець не до кінця антагоністи, що десь у віддаленій високій точці їхні

ідеали зливаються, оскільки обидва вони прагнуть до спільної мети, щасливого майбутнього всіх людей. Тому Міріель, пересвідчившись у високій гуманності й благородстві прагнень «царевбивці», цілує йому руку. Але все це, ясна річ, не може зняти принципового протиріччя між революціонером і непротивленцем.

Гюго захоплювала «грізна краса» революції, високе благородство й самовідданість борців за соціальну справедливість. Найяскравіше це проявилось в змалюванні революціонера Анжольраса та його спільників із «Друзів абетки», «солдатів демократії», які героїчно борються на барикадах і всі гинуть за щасливе й справедливе прийдешнє. Про нього промовляє Анжольрас «з висоти барикади» перед вирішальним боєм: «Дев'ятнадцяте століття велике, але двадцяте буде щасливим століттям... Не буде більше голоду, гноблення, проституції — внаслідок злиднів, внаслідок безробіття. Друзі, похмурий цей час, коли ми живемо і коли я говорю з вами, але цією страшною ціною ми платимо за майбутнє. Революція — це наш викуп за світле прийдешнє».

Змальовані в четвертій частині роману члени «Друзів абетки» — це ті республіканці 30-х рр. ХІХ століття, котрих колись Ф. Енгельс атестував як справжніх революціонерів того часу й «представників народних мас». Даючи їм

узагальнену характеристику, Гюго пише: «В усіх цих молодих людей, таких різних, була одна спільна релігія — прогрес. Усі вони були благородними синами французької революції (кінця XVIII ст. — Д. Н.), продовжувачами й зачинателями, вони незримо плекали ідеал». Але письменник не наділяє їх індивідуальними рисами й характерами, власне, всі вони — це персоніфікації певних граней і «стихій» революції: Анжольрас — це «логіка революції», Комбефер — «її філософія», Прувер — її поезія, ідеальні устремління, Фейї — втілення її інтернаціонального духу і т. д. Домислом є поширене в радянському літературознавстві твердження, що роман містить «реалістичне змалювання революційної молоді Парижа». Скоріше «Друзі абетки» — це своєрідний збірний романтичний образ духовної сутності революції, уособлення її духовної стихії.

З темою революції пов'язаний образ Гавроша, який належить до найушлюбленіших персонажів, створених Гюго. Цей паризький вуличний хлопчина подається письменником з повною життєвою достовірністю, можна навіть сказати, з точністю реалістичного малюнка. Але разом з тим Гаврош — щось незрівнянно більше, ніж гамен, він — своєрідний символ народного Парижа, який протягом XIX ст. здійснив три революції й багато разів піднімав повстання. Він у Гюго —

«породження не тільки бруду, але й високих ідеалів», «краса нації і водночас її недуга», «забруднений кристал», який в усій красі й величі подвигу спалахує на барикадах. В ньому втілюється «душа» народного Парижа, його героїзм і самовідданість, його розуміння соціальної справедливості й готовність накласти за неї голову.

Отже, «грізна краса» революційної боротьби глибоко хвилювала Гюго, і в «Знедолених» немало сторінок присвячено її патетичному відтворенню. Але семантико-тематичним центром роману не випадково виступає Жан Вальжан, послідовник і продовжувач Міріеля. Саме в цьому уособлюється вищий моральний закон, який Гюго вважав засадничим не тільки для суспільства, але й для природи — згідно з романтичною «теорією відповідностей».

В образі Жана Вальжана Гюго втілює один із своїх улюблених ідейно-тематичних мотивів: мотив душі, яка з глибин соціально-морального мороку підноситься до світла й добра, на висоту моральної й духовної досконалості. Разом з тим, будучи представником світу знедолених, трудового народу, Жан Вальжан є втіленням його безмежних потенцій і можливостей. У цьому образі з особливою виразністю дає себе знати своєрідне «народництво» Гюго, про яке вже йшлося вище. Нагадаємо, що

народ для Гюго був не тільки основою суспільства, але й носієм його вищої істини. «Вдивіться глибше в народ, і ви знайдете істину», — закликає письменник в «Знедолених». За його задумом, Жан Вальжан, який «уособлює весь народ», і мав виступати вираженням цієї істини. Після зустрічі з Мірієлем і переродження він стає завершеним втіленням людяності й доброти, моральної чистоти й справедливості. Він живе, скоряючись лише голосу морального обов'язку, не заради вдоволення егоїстичних інтересів та пристрастей, а заради ближніх. Власне, весь його подальший життєвий шлях — це безперервні діяння на благо інших людей, що майже постійно переходять в самопожертву. Зрештою, в цьому образі знайшла художнє втілення та концепція народу як ідеального носія вищої істини й справедливості, що її розвивали у той час Жюль Мішле й Луї Блан, Жорж Санд і соціалісти-утопісти, зокрема близькі письменникові Ламенне й Леру. За своїм концептуальним змістом цей образ із «Знедолених» Гюго перегукується з образами подвижників «релігії альтруїзму» із романів Жорж Санд, такими, як Поль Арсен із роману «Орас», П'єр Гюгенен із роману «Мандруючий підмайстер» та іншими.

За своєю художньою структурою образ Жана Вальжана не є образом-характером з безперервною лінією розвитку, що відбувається в діалектичній

взаємопов'язаності з соціальним середовищем. В романі, власне, маємо кілька іпостасей образу, які дуже різняться між собою: Вальжан — підрізальник дерев не має нічого спільного з «паном Мадленом», мером Монреа, від нього, в свою чергу, істотно відрізняється «пан Білий» і т. д. В переважній більшості герої роману — це герої-символи, носії авторських ідей, що загалом характерно для творчості Гюго. Повною мірою це стосується й образу Жана Вальжана, в основі якого — щойно схарактеризований ідейний комплекс. Рух образу, його зміни й метаморфози насамперед підпорядковуються логіці розвитку цього ідейного комплексу, завданням його максимально яскравого художнього вираження.

З Жаном Вальжаном співвіднесені інші герої роману, передусім ті, що втілюють протилежні начала життя та ідейні принципи. Якщо Жан Вальжан є втіленням вищого, морального закону людяності й справедливості, то Жавер представляє юридичний закон, несумісний з природою і сутністю людського ества, закон формальний і жорстокий у своїй бездушності; за висловом дослідника Л. Некори, це «живий символ кодексу, грізний в своїй буквальності». Жавер не любить і не вміє думати — набагато простіше й зручніше слідувати в усьому статтям та параграфам, втиснувши в їхнє прокрустове ложе все розмаїття

життя. «Він звів, — пише Гюго, — до однієї прямої лінії всі найскладніші лінії людського життя. Він займався шпигуванням, доносами й розшуками з релігійним запалом, з почуттям внутрішнього задоволення». Він боготворить порядок, особливо ж йому імponує такий, в якому більше заборон та обмежень. На свій лад він порядний і чесний, але його вузькі казенні чесноти страшніші від найгірших пороків.

Через весь твір проходить поєдинок Жана Вальжана і Жавера, на його зовнішніх, подійних проявах — переслідуванні слугою закону злочинця — передусім тримається сюжет «Знедолених», в якому «перевернуто» трафарет детективного роману. Але є й інший, внутрішній план цього поєдинку — між істинно людськими моральними законами і бездушним юридичним кодексом, що фактично стоїть на охороні суспільного зла й несправедливості. Гюго неухильно приводить Жавера до повного краху й самознищення. Переможений моральною величчю Жана Вальжана, він відпускає «злочинця», і тут же його охоплює жах: «Що ж це таке?! Творяться такі страхітливі речі, і ніхто не буде покараний!» І Жавер карає сам себе, рятуючи непогрішність закону. Така прямолінійно повчальна розв'язка має дискредитувати юридичні закони суспільства і

воднораз звеличити закони моральні як істинно людяні й органічні.

В романі маємо ще одне протиставлення, підняте на висоту філософсько-морального узагальнення. Жану Вальжану як абсолютному втіленню добра протиставлений Тенардьє — абсолютне втілення зла. Малюючи цей образ, Гюго наголошує, що Тенардьє — закінчений негідник, порочний від природи, сіяти навколо себе зло для нього так само природно, як для Жана Вальжана — творити добро. Він «з тих карликових натур, які легко стають потворами... Є душі, схожі на раків, — зворотний розвиток, в темряву, до тваринності й підлості». За своїм соціальним станом Тенардьє належить до нижніх верств, до народу, але у випадку з ним маємо справу не з дією соціуму, а природи, це, сказати б, її готовий продукт. Тут Гюго наближається до сфери питань, якими в час написання «Знедолених» почали цікавитися натуралісти, стверджуючи концепт людини як істоти, що формується подвійною дією природних і соціальних чинників. Проте Гюго поспішно відмежовує свого антигероя від народу і наголошує, що з ним Тенардьє не має нічого спільного. За визначенням автора, це «невдалий буржуа», дрібний хижак, що прагне будь-якою ціною розбагатіти, розуміючи комерцію як обман і здирство.

Отже, ідейно-композиційним центром «Знедолених» є Жан Вальжан. На складних перипетіях його долі тримається сюжет, в співвіднесеності з ним інших героїв розвивається «ідейна формула» роману, його глибинний соціофілософський смисл. Це місце Жана Вальжана в структурі твору не випадкове: адже він уособлює той вищий моральний принцип, який Гюго вважав основоположним законом не тільки для суспільства, але й для всієї світобудови. Тому й фінал роману, смерть Жана Вальжана перетворюється на справжній його апофеоз, в якому оприявнюється згадуваний агіографічний код твору, набуваючи особливої виразності. Тут герой постає як завершене втілення християнської добродітності, й автор прямо називає його «святим» у канонічному сенсі. Перед враженням Маріусом «постав образ неабиякої чесноти, образ високий і лагідний, смиренний при всій його величі. Каторжник перетворився у святого. Маріус був засліплений цим чудовним перетворенням, [...], він не знав тільки, що побачив щось велике».

Звичайно, створивши «Знедолених», Гюго не досягнув тієї генеральної мети, про яку йшлося вище, — його роман не став «сучасним євангелієм», що відкриває шлях до істини й справедливості. Але в ньому знайшла вираження велика й болісна правда життя тогочасного суспільства, яка не могла

полишити байдужими французьку і європейську громадськість. Тому Лев Толстой вважав «Знедолених» кращим французьким романом ХІХ ст., у чому з ним, зрештою, згоджувався й Достоевський. В цій циклопічній будові немало наївного чи вже й застарілого, проте роман і тепер хвилює своїм щирим гуманізмом і високим моральним пафосом, гнівним засудженням соціального зла і палким емоційним поривом до людяного й справедливого світоустрою.

Д. С. Наливайко

Частина перша Фантіна

Книга перша Праведник

1. Єпископ Міріель

У 1815 році Шарль-Франсуа-Б'єнвеню Міріель був єпископом у місті Дінь. Цей старий сімдесятирічний чоловік правив Діньською єпархією з 1806 року. Пан Міріель походив зі стану

судової аристократії, батько його був радником окружного суду в Ексі. Розповідали, ніби старий, прагнучи віддати свою посаду в спадок синові, оженив його дуже рано, десь років у вісімнадцять-двадцять, за поширеним у родинах тогочасних судовиків звичаєм. Незважаючи на раннє одруження, Шарль Міріель усю першу половину свого життя присвятив світським розвагам і галантним пригодам. Хоч і невисокий на зріст, він був дуже непоганий із себе — елегантний, граційний, дотепний. Коли почалася революція, він майже відразу виїхав до Італії. Його дружина померла там від грудної хвороби, якою мучилася давно. Дітей у них не було. Важко сказати, що саме пробудило в душі Міріеля думки про самозречення і самотність: крах колишнього французького суспільства, злигодні, які довелося пережити його власній родині, чи трагічні події революційного терору 1793 року, ще жахливіші, можливо, в очах емігрантів, бо вони спостерігали їх здалеку. Чи то в своєму особистому житті він зазнав одного з тих ударів, які влучають просто в серце і впливають на долю людини більше, ніж найграндіозніші соціальні струси? Ніхто достоту цього не знав. Відомо тільки, що з Італії він повернувся священиком.

1804 року пан Міріель служив кюре в Бріньолі. Він був уже старий і жив самотою.

Десь під час коронації Наполеона він приїхав у своїх церковних справах до Парижа. Серед інших впливових осіб він зробив також візит кардиналові Фешу. Одного дня імператор, приїхавши до свого дядька, звернув увагу на достойного кюре, що чекав у приймальні. Помітивши на собі сповнений цікавості погляд старого, Наполеон обернувся й гостро запитав:

— Чого ви, чоловіче добрий, так на мене дивитесь?

— Ваша величносте, — відповів Міріель, — ви бачите перед собою чоловіка доброго, а я — великого. Обидва ми можемо мати від цього користь.

Того ж таки вечора імператор запитав у кардинала, як звать старого кюре, і незабаром Міріель із подивом довідався, що його призначено діньським єпископом.

Пан Міріель приїхав у Дінь зі своєю сестрою Батистіною — старою дівою, молодшою від нього на десять років.

Їхню єдину служницю, ровесницю Батистіни, звали Маглуар.

Панна Батистіна була жінка висока, бліда, тендітна, лагідна.

Маглуар була метушлива бабуся — сива, товста, завжди заклопотана. Вона весь час

відсапувалась — через те, що надто метушилась, і через свою астму.

Коли пан Міріель приїхав у Дінь, його оселили в єпископському палаці з усіма почестями, передбаченими імператорським указом, що ставив єпископа в суспільній ієрархії відразу після маршала. Його негайно навідали мер та голова суду, а він, зі свого боку, зробив візити головному збирачеві податків і префектові.

Після цього місто стало чекати, як же поведеться його новий духовний пастир.

Єпископський палац у Діні, збудований на початку минулого століття монсенйором Анрі Пюже, доктором богослов'я Паризького університету — він став тутешнім єпископом 1712 року — був справжньою великопанською оселею. Усе тут вражало розкішшю: покої єпископа, салони, кімнати, просторе подвір'я, криті галереї під аркадами у старовинному флорентійському стилі, великий сад із чудовими деревами.

Поруч із єпископським палацом стояла лікарня. Вона містилась у вузькому й присадкуватому одноповерховому будинку з невеликим садочком.

Через три дні по приїзді єпископ навідав лікарню. Відбувши візит, він запросив доглядача до себе.

— Пане доглядач, — звернувся він до нього, — скільки у вас нині хворих?

— Двадцять шість, ваша превелебносте.

— Я теж нарахував саме стільки, — сказав єпископ.

— Ліжка, — провадив доглядач, — стоять тісно впритул.

— Я теж це помітив.

— Палати у нас — зовсім малі кімнатки, і провітрювати їх важко.

— Так я й подумав.

— А наш садочок надто малий, і коли випадає сонячний день, тим, хто одужує, нема де гуляти.

— Так здалося й мені.

— Якщо спалахує пошесть — цього року ми мали тиф, а два роки тому сипняк — число хворих досягає сотні, і тоді ми опиняємося в безвихідному становищі.

— Це спало на думку й мені.

— Що ж тут удієш, ваша превелебносте? — сказав доглядач. — Треба миритися.

Ця розмова відбулася в їдальні нижнього поверху.

Єпископ помовчав якусь мить, а тоді рвучко обернувся до співрозмовника.

— Скільки, на вашу думку, ліжок поміститься в оцій залі?

— В їдальні вашої превелебності? — вигукнув приголомшений доглядач.

Єпископ окинув залу поглядом і, здавалося, подумки зробив якісь підрахунки.

— Тут поміститься двадцять ліжок, — сказав він, мовби сам до себе. І провадив, підвищивши голос: — Ось що я вам скажу, пане доглядач. Тут явно сталася помилка. У вас двадцять шість хворих, і вони туляться в п'ятох-шістьох маленьких кімнатках. Нас тільки троє, а місця нам виділено на шість десятків персон. Сталася помилка, я вам кажу. Ви зайняли моє приміщення, а я — ваше. Поверніть мені мій будинок. Ваша оселя — тут.

Наступного дня двадцять шість хворих бідняків перебралися в дім єпископа, а єпископ оселився в будиночку лікарні.

Пан Мірієль не мав ніякого статку, його родина розорилась під час революції. Його сестра мала пожиттєву ренту в п'ятсот франків на рік — цього їй вистачало на особисті видатки. Як єпископ пан Мірієль отримував від держави платню в п'ятнадцять тисяч франків на рік. Того самого дня, коли переселився до лікарні, він раз і назавжди розписав, як витратити цю суму. Ми наводимо тут пам'ятку, написану його власною рукою.

Пам'ятка для впорядкування моїх домашніх видатків

На семінарію — півтори тисячі
ліврів

Місіонерам — сто ліврів

Отцям-лазаристам у

Мондідьє... — сто ліврів

Паризькій семінарії чужоземних
духовних місій... — двісті ліврів

Конгрегації Святого Духа... —
сто п'ятдесят ліврів

Духовним закладам на Святій
Землі... — сто ліврів

Товариствам сирітської
опіки... — триста ліврів

Додатково товариству
сирітської опіки в Арлі... — п'ятдесят
ліврів

На поліпшення умов у
в'язницях... — чотириста ліврів

На справу допомоги в'язням і
їхнього дострокового звільнення... —
п'ятсот ліврів

На викуп батьків родин,
ув'язнених за борги... — тисяча ліврів

На допомогу бідним учителям
шкіл епархії... — дві тисячі ліврів

На хлібні гамазеї в департаменті
Верхні Альпи... — сто ліврів

Жіночій конгрегації у містах
Дінь, Манок і Сістерон на
безкоштовне навчання дівчаток із
убогих родин... — півтори тисячі
ліврів

Біднякам... — шість тисяч
ліврів

На мої особисті витрати... —
тисяча ліврів

Усього п'ятнадцять тисяч
ліврів

За весь час свого перебування в Діні єпископ Міріель майже нічого не змінив у цьому розпорядку, яким він, так би мовити, «упорядковував свої домашні видатки».

Панна Батистіна прийняла такий розпорядок із мовчазною покірливістю. Для цієї святої жінки пан Міріель був водночас і братом, і єпископом, другом у житті і наставником у вірі. Вона любила його і водночас глибоко шанувала. Коли брат говорив, сестра не заперечувала; коли він щось робив, вона безмовно погоджувалась. Проте служниця Маглуар таки трохи побурчала. Єпископ, як ми бачили, залишив собі тільки тисячу франків на рік. Разом із пенсією Батистіни це складало тисячу п'ятсот франків, на які й жили ті дві літні жінки і старий чоловік.

А коли в Дінь навідувався якийсь сільський кюре, монсенйор єпископ ще й знаходив, чим почастувати його, завдяки суворій ощадливості Маглуар і розумному господарюванню сестри.

Одного дня — а він був у Діні вже місяців три — єпископ сказав:

— І все ж таки мені бракує коштів!

— Ще б пак! — вигукнула Маглуар. — Адже ви навіть не зажадали гроші, які має надати вам департамент для витрат на карету та роз'їзди по єпархії. Колишні єпископи користувалися цими грішми.

— Ага! — сказав Мірієль. — Ви маєте слухність, пані Маглуар.

І він написав відповідне клопотання.

Через якийсь час його прохання було розглянуто, і генеральна рада проголосувала виділити річну суму в три тисячі франків, занісши її до такої статті витрат: «Асигнування панові єпископу на власний екіпаж, поштові карети і пастирські відвідини».

З цього приводу місцеві буржуа зчинили були неабиякий галас, звинувачуючи єпископа в жадібності.

Зате служниця Маглуар щиро зраділа.

— Оце добре, — сказала вона Батистіні. — Його превелебність спершу подбав про інших, настав час подумати й про себе. Свої благодіяння

він уже впорядкував. Тепер маємо три тисячі ліврів на власні потреби. Нарешті!

Того ж таки вечора єпископ написав і віддав сестрі ось яку пам'ятку:

Гроші на утримання карети й пастирські відвідини

На м'ясний бульйон для лікарняних хворих... — тисяча п'ятсот ліврів

Товариству сирітської опіки в Ексі... — двісті п'ятдесят ліврів

Товариству сирітської опіки в Драгіньяні... — двісті п'ятдесят ліврів

На дітей-підкидьків — п'ятсот ліврів

На сиріт п'ятсот — ліврів

Усього три тисячі ліврів

Такий був бюджет єпископа Мірієля.

Що ж до побічних єпископських прибутків — зі шлюбних оголошень, з хрестин, з проповідей, з освячення церков або каплиць, з вінчань, — то його превелебність дуже охоче брав гроші в багатих, щоб цілком віддавати їх біднякам.

Минуло небагато часу, і почали надходити грошові пожертви. Імущі й неімущі стукали в двері

до пана Мірієля, одні йшли просити милостиню, інші — давати її. Вже через рік єпископ став скарбником усіх добродійників і касиром для тих, хто потребував допомоги. Великі суми грошей проходили через його руки. Проте він і не думав міняти свій спосіб життя чи дозволяти собі якусь надмірність.

Навпаки. Оскільки завжди більше злиднів унизу, ніж братської допомоги згори, то він усе роздавав навіть раніше, ніж устигав отримати. Це було те саме, що лити воду на пересохлу землю; нехай скільки жертвували йому грошей, він їх ніколи не мав. І віддавав тоді своє останнє.

Незабаром усі бідняки єпархії щиро полюбили свого єпископа й обрали те з кількох його імен, що несло в собі певний зміст. Відтоді вони називали його не інакше як «монсеньйор Б'єнвеню».¹

Будинок, у якому він жив, мав два поверхи. Три кімнати на першому поверсі, три — на другому, зверху — горище. За будинком був садочок площею в одну чверть арпана.² Обидві жінки мешкали на другому поверсі. Єпископ — на

¹ Бажаний гість. (Тут і далі виноски— це примітки перекладача.)

² Тобто близько 1/10 гектара.

першому. Кімната з дверима на вулицю правила йому за їдальню, друга — за спальню, у третій він обладнав молитовню. Щоб вийти з молитовні, треба було перетнути спальню, а зі спальні двері вели в їдальню. У глибині молитовні був запнутий альков, де стояло ліжко для гостей. Там нерідко ночували сільські кюре, які приїздили в Дінь у своїх особистих або в церковних справах.

Маленька прибудова від саду, де раніше була аптека лікарні, тепер стала кухнею.

А ось який вигляд мала єпископова спальня. Засклені двері в сад, навпроти — залізне лікарняне ліжко під зеленим саржевим балдахіном. Біля ліжка, за завіскою — туалетні речі, які свідчили про досі не забуті звички колишньої світської людини. Ще двоє дверей: одні, біля каміна, — до молитовні, другі, коло книжкової шафи — до їдальні. Книжкова шафа зі скляними дверцятами, повна книжок. Оздоблений деревом камін, пофарбований під мрамур, майже завжди без вогню. Над каміном, де звичайно вішають дзеркало, — мідне розп'яття зі стертим сріблом на чорному потертому оксамиті в рамі з облупленою позолотою. Біля засклених дверей — великий стіл, а на ньому чорнильниця, купа паперів і товсті книги. Біля столу — плетене крісло. Коло ліжка — ослінчик для моління.

Тут треба принагідно згадати, що від колишнього статку панові Мірієлю лишилося шість

срібних приборів і срібна супова ложка — Маглуар щодня тішилася, дивлячись, як виблискує це срібло на білій полотняній скатертині. А що ми зображуємо тут дінського єпископа таким, яким він був, то мусимо додати, що він не раз казав: «Мені було б нелегко відмовитися від звички їсти срібною ложкою та виделкою».

Крім того, йому дісталися в спадок від двоюрідної бабусі два масивні срібні свічники. Ті свічники стояли на каміні у спальні єпископа, і в них завжди були дві воскові свічки. Коли вони мали гостей, Маглуар запалювала свічки і ставила обидва свічники на стіл.

У головах єпископового ліжка була шафка, куди служниця Маглуар щовечора клала срібні прибори та супову ложку. Ключ від тієї шафки завжди стримів у дверцятах.

Стежки-алеї ділили садочок на чотири грядки. На трьох Маглуар вирощувала городину. На четвертій єпископ розводив квіти. В садочку збереглося лише кілька фруктових дерев.

Одного разу Маглуар сказала з лукавою лагідністю в голосі:

— Ви ж, монсеньйоре, прагнете, щоб усе давало користь. А тут пропадає ціла грядка. Чи не краще вирощувати на ній салату, ніж букетики?

— Пані Маглуар, — відповів єпископ, — ви помиляєтесь. Від прекрасного не менше користі,

ніж від корисного. — І помовчавши додав: — А може, навіть більше.

Цій грядці, розділеній на три-чотири клумби, єпископ приділяв не меншу увагу, ніж своїм книгам. Щодня він із великою радістю проводив там годину або дві, підрізаючи, прополюючи, видовбуючи ямки і кидаючи в них насіння. Проте він не вважав себе ботаніком, не цікавився жодними теоріями — він просто любив квіти. І щовечора поливав свої клумби з бляшаної зеленої поливальниці.

У домі не було дверей, які замикалися б на замок. Двері, що відчинялися з їдальні просто на Соборну площу, колись були обладнані замками й засувами, наче брама в'язниці. Єпископ звелів познімати всі ті запори, і тепер двері — як удень, так і вночі — зачинялися лише на клямку. О будь-якій годині перший-ліпший перехожий міг увійти в дім єпископа, тільки натиснувши на клямку й штовхнувши двері. Спочатку жінки дуже непокоїлися тим, що ці двері завжди незамкнені. Але єпископ сказав їм: «Поставте замки на двері своїх кімнат, як вам так хочеться». Кінець кінцем вони перейнялися його безтурботністю чи принаймні вдавали, ніби поділяють її. Тільки Маглуар іноді відчувала страх. Що ж до самого єпископа, то він так написав на берегах однієї з Біблій: «Ось у чому ледь помітна різниця: двері

лікаря ніколи не повинні зачинятись; двері священика мають завжди бути відчинені».

Десь-інде він написав: «Не питайте, як звуть того, хто просить у вас притулку. Пристановища потребує саме той, кому не хочеться називати своє ім'я».

Якось у Діні сталася трагічна подія. Одного чоловіка засудили до страти за вбивство. Той бідолаха був ярмарковим штукарем і громадським писарем. Суд над ним схвилював і розтривожив усе місто. Напередодні страти тюремний капелан захворів. Бракувало священика, який би розрадив засудженого в його останні хвилини. Звернулися до кюре. Той відмовився, сказавши приблизно таке: «Це мене не стосується. Я не бажаю панькатися з тим паяцом. Я зараз хворий, і, зрештою, мені там не місце».

Про цю розмову розповіли єпископові. Він сказав: «Пан кюре має слухність. Те місце належить не йому, а мені».

Він тут-таки пішов до в'язниці, спустився в камеру до паяца, покликав його на ім'я, взяв за руку і заговорив до нього. Він пробув біля засудженого цілий день і всю ніч, забувши про їжу й сон, молячи Бога за душу приреченого і просячи приреченого помолитися за свою. Він розкрив перед ним найвищі й водночас найпростіші істини. Він був для нього батьком, братом, другом; він благословив

його, розрадив і втішив. Той чоловік чекав смерті, охоплений розпачем. Смерть уявлялася йому чорною безоднею. Єпископ допоміг приреченому побачити там проблиски небесного сяйва.

Наступного дня на очах у всього натовпу єпископ у своїй ліловій мантиї з хрестом на шиї сів на воза, яким нещасного повезли на страту. Разом із ним він піднявся на ешафот. Засуджений, такий пригнічений ще вчора, сьогодні просто сяв. Душа його заспокоїлась, і він чекав зустрічі з Богом. Єпископ обняв бідолаху, і в ту мить, коли ніж гільйотини от-от мав упасти, сказав: «Убієнного людиною воскрешає Бог. Зацькований братами знаходить Отця. Молися і з вірою входь у життя вічне. Господь чекає на тебе». Коли єпископ зійшов з ешафоту, в його погляді було щось таке, аж люди розступилися перед ним. Повернувшись до вбогої оселі, яку він з усмішкою називав «своїм палацом», священнослужитель сказав сестрі:

— Я щойно відправив високу месо.

2. Єпископ перед незвичним світлом

Наше уявлення про дінського єпископа було б неповним, якби ми не розповіли про ще один випадок із його життя.

Неподалік від Діня, в його околицях, жив самотою один чоловік. То був колишній член Конвенту.³ Звали його Г.

У крихітному світі містечка Дінь про члена Конвенту Г. говорили з жахом. Член Конвенту — ви собі уявляєте? Це існувало ще за тих часів, коли люди казали одне одному «ти» і «громадянине». Той чоловік здавався майже страховиськом. Правда, він не проголосував за страту короля, але ж був серед тих людей. Мало не царевбивця. Чому його не засудили, коли повернулися законні володарі? Нехай йому не зітнули голову, виявили милосердя, але довічного заслання він заслужив. І для інших була б наука... До того ж він і безбожник, як усі вони... Пересуди гусей про яструба.

А чи справді Г. був яструбом? Мабуть, що так — адже він жив у суворому усамітненні. Оскільки він не проголосував за страту короля, йому дозволили залишитись у Франції.

Він мешкав за сорок п'ять хвилин ходу від міста, осторонь від сіл, доріг, у дикому закутні

³ *Конвент* — вищий законодавчий орган Першої французької республіки. Діяв з 21 вересня 1792 року по 26 жовтня 1795 року. Засудив до страти короля Людовика Шістнадцятого.

безлюдної улоговини. Там, казали, він мав клопоть землі, там стояла його хатина, його барліг. Нікого поблизу: ні сусідів, ні навіть перехожих. Відколи він оселився в тій улоговині, стежка туди заросла травою. Про те місце згадували, як згадують про оселю ката.

Але єпископ вряди-годи поглядав на обрій, на гайок дерев, що позначав улоговину, де жив старий член Конвенту, і думав: «Там пропадає самотня душа». А внутрішній голос казав йому: «Твій обов'язок — навідати того чоловіка».

Проте ця думка, спершу така природна, після хвилинного вагання вже здавалася йому безглуздою і майже відразливою. Бо в глибині душі єпископ поділяв загальний погляд і підсвідомо відчував якщо не ненависть до члена Конвенту, то принаймні цілковиту байдужість.

Та чи має пастир сахатися вівці, якщо ота вівця паршива?

Добрий єпископ був розгублений. Він уже не раз рушав у той бік, та з півдороги повертався.

Коли це одного дня в місті поширилася чутка, що малий підпасок, який прислуговував членові Конвенту Г. в його барлозі, приходив до лікаря; що старий лиходій помирає, що його розбив параліч і він не переживе ночі. «І слава Богу!» — казали декотрі.

Єпископ узяв свою патерицю, одяг мантию, бо скоро мав повіяти прохолодний вечірній вітер, і вирушив у дорогу.

Сонце майже торкалося обр'ю, коли єпископ дістався до залятого місця. Серце в нього калатало, коли він підходив до страшного лігва. Він переступив через рівчак, розсунув кущі живоплоту, підняв жердину на вході до занедбаного подвір'я, трохи пройшов і зненацька за високими кущами побачив «барліг».

То була низенька хатина, вбога, але охайна, з дверима, обплетеними виноградною лозою.

Біля дверей у старому селянському кріслі з коліщатками сидів сивий чоловік і всміхався до сонця.

Поруч нього стояв хлопець, малий підпасок. Він подавав старому чашку з молоком.

Єпископ мовчки дивився на цю сцену.

— Дякую, — сказав старий, — більш мені нічого не треба.

І відірвав усміхнений погляд від сонця, щоб глянути на хлопчика. Єпископ підійшов ближче. Почувши шарудіння кроків, старий повернув голову, і на його обличчі відбився глибокий подив.

— Відколи я тут оселився, — сказав він, — це вперше хтось приходить до мене. Хто ви, добродію?

— Мене звати Б'єнвеню Мірієль, — відповів єпископ.

— Б'єнвеню Мірієль! Я вже чув це ім'я. Ви, бува, не той, кого люди називають монсенъйором Б'єнвеню?

— Той самий.

Старий ледь усміхнувся:

— Отже, ви мій єпископ?

— У якомусь розумінні так.

— Заходьте, добродію.

Член Конвенту подав єпископові руку, але єпископ її не взяв. Він тільки мовив:

— Я радий, що мені сказали неправду. Ви не здаєтеся хворим.

— Через три години я помру, добродію, — сказав старий.

Він помовчав, а тоді провадив:

— Учора в мене охололи тільки ступні. Сьогодні вже й коліна. Тепер я відчуваю — холод добирається до живота. Коли він досягне серця, воно зупиниться. Яке гарне сонце, правда? Я попросив викотити мене надвір, щоб востаннє глянути на світ. Мені хотілося б дожити до світанку. Але я знаю, що протягну не більше трьох годин. Ну що ж. Хай буде так. Я помру, милуючись на зорі.

Єпископ був мало зворушений. Адже на порозі смерті цей чоловік, здавалося, зовсім не

думав про Бога. Єпископ дивився на колишнього члена Конвенту тільки з цікавістю, за яку, певно, дорікнув би собі, коли б ішлося про когось іншого. Але той, хто колись засідав у Конвенті, був для нього мовби поза законом, навіть поза законом милосердя.

Г. сидів спокійний, майже випростаний, голос його звучав рівно. Важко було повірити, що йому понад вісімдесят років. Революція висунула багато таких людей, гідних своєї епохи. Здавалося, Г. помирає за власним бажанням. Смерть поки що заволоділа тільки його ногами, а голова зберігала цілковиту ясність розуму.

Єпископ сів на камінь, який лежав на підвір'ї. І раптом сказав — слова вихопилися в нього майже несамохіть:

— Я віддаю вам належне. Ви все ж таки не голосували за смертний вирок королю.

Член Конвенту, здавалося, не помітив гіркоти, схованої під словами «все ж таки». Усмішка зникла з його обличчя, і він відповів:

— Не віддавайте мені належне, добродію. Я голосував за смертний вирок тиранові.

— Як вас розуміти? — спитав єпископ.

— Я хотів сказати, що людина має над собою одного тирана — неуцтво. Я голосував за смертний вирок цьому тиранові. Цей тиран породив монархію, тобто владу несправедливу. Владу, яка

стоятиме на підвалинах справедливості, дадуть людям тільки знання.

— І совість, — докинув єпископ.

— Це одне й те саме. Совість дорівнює тим знанням, якими людина наділена від природи.

Монсеньйор Б'єнвеню слухав із подивом — нічого подібного він ніколи не чув.

— Що стосується Людовіка Шістнадцятого, то я сказав: «Ні». Я не вважаю, що мені дано право вбивати людину. Але знищити зло — мій обов'язок. Голосуючи за республіку, я голосував за братерство, за мир, за світанок! Я допомагав викорчовувати забобони й темряву. Коли розвіється темрява й забобони, люди побачать світло. Тому ми й знищили старий лад.

— Ви його знищили. Може, іноді нищити й корисно. Але я боюся нищення, на яке людину штовхає гнів.

— Справедливий гнів — це елемент прогресу, єпископе. Хай там що кажуть, а французька революція стала для людства найбільшим кроком уперед від часів пришествя Христа. Вона мала свої вади, звичайно, але мета її висока. Вона визволила приховані сили суспільства. Вона пом'якшила звичаї. Вона стала джерелом заспокоєння, втихомирення, світла. Завдяки їй землю омила хвиля цивілізації. Вона принесла добро.

Єпископ не стримався, щоб не прошепотіти:

— Та невже? А терор дев'яносто третього року?

З майже зловісною урочистістю вмирущий випростався на стільці і, напружуючи останні сили, вигукнув:

— Он ви про що! Терор дев'яносто третього! Півтори тисячі років згущувалися хмари. Через п'ятнадцять століть нарешті вдарила гроза. І вас дивує, що прогуркотів грім?

Єпископ відчув легке збентеження. Проте здаватися не хотів.

— Суддя виступає від імені правосуддя, — сказав він. — Священик — від імені милосердя, яке, власне, є вищим ступенем того ж таки правосуддя. Удар грому не повинен разити сліпо.

І додав, пильно дивлячись на співрозмовника:

— За що замучили Людовика Сімнадцятого?

Член Конвенту простяг руку і вхопив єпископа за лікоть:

— Людовика Сімнадцятого? Подумаймо. Кого ви оплакуєте? Невинне дитя? Що ж, тоді я ладен плакати разом із вами. Чи спадкоємця трону? В такому разі я поміркую. Мені не менше жаль невинного хлопчика, якого підвісили під пахви на Гревській площі і який помер мученицькою смертю тільки за те, що він — брат Картуша,⁴ ніж правнука

⁴ Картуш — знаменитий злодій, колесований у Парижі

Людовіка П'ятнадцятого, теж невинного хлопчика, замученого у в'язниці тільки за те, що він був правнук Людовика П'ятнадцятого.

— Мені не подобається таке зіставлення імен, — сказав єпископ.

— Кого, ви вважаєте, я цим принизив? Картуша? Чи Людовика П'ятнадцятого?

Запала мовчанка. Єпископ уже розкаювався, що прийшов сюди, але водночас відчував, як щось похитнулось у його душі.

Член Конвенту заговорив знову:

— Я бачу, добродію священник, ви не любите грубої правди. А Христос її не цурався. Він брав бича й виганяв митарів із храму. Його бич був вісником грубої правди. Коли він вигукнув: «*Sinite parvulos!*»⁵ — він не робив різниці між дітьми. Він не посоромився б поставити спадкоємця розбійника Варрави поруч зі спадкоємцем Ірода. Невинності не потрібні високі титули, добродію. Вона так само священна в лахмітті, як і в королівських шатах.

— Це правда, — тихо відповів єпископ.

— Ви згадали про Людовика Сімнадцятого, — вів далі член Конвенту. — Спробуймо

1721 року.

⁵ Пустіть дітей (лат.).

порозумітись. Чи оплакуєте ви всіх нещасних дітей, — і вбогих, і тих, що вгорі? Тоді я з вами. Але в такому разі слід почати раніше, ніж від дев'яносто третього року. Я оплакуватиму разом із вами королівських дітей, якщо ви оплакуватимете разом зі мною дітей з народу.

— Я оплакую всіх, — сказав єпископ.

— Але якщо порівнювати страждання, то переважить чаша народу. Бо народ страждає набагато довше.

Член Конвенту став дихати важко й часто. Агонія вже здавлювала йому горло й уривала голос, проте очі світилися повною ясністю розуму. Він провадив:

— На тлі грандіозної народної революції дев'яносто третій рік був тільки ударом у відповідь. Ви називаєте його жорстоким, але що ви скажете про монархію? Повірте, мені справді шкода королеву Марію-Антуанетту. Але мені жаль і ту вбогу жінку-гугенотку, яку 1685 року за короля Людовика Чотирнадцятого прив'язали оголену по пояс до стовпа, а її немовля поклали неподалік; груди бідолашної наливалися молоком, а серце повнилось розпачем; дитинча, бліде й голодне, бачило материнську грудь, мучилося й кричало. А кат повторював нещасній матері: «Зречися!» — змушуючи її обирати між загибеллю своєї дитини і смертю своєї совісті. Що ви скажете про ці

танталові муки, яким піддали матір? Погодьтеся, добродію, французька революція мала свої причини. Майбутнє розгрішить її гнів. Завдяки їй світ покращав. Її жахливі удари принесли людству полегкість. Я кінчаю говорити. Ясно й так, що всі козири в мене. До того ж я помираю.

Проте в єпископа був іще один доказ, найсильніший, як на його думку.

— Світ не може стати кращим, не вірячи в Бога, — рішуче заявив він. — Добро не потерпить нечестивих служителів. Безбожник не приведе людство до щастя.

Старий обранець народу не відповів. Він затремтів, подивився на небо, і в його погляді заблищала сльоза. Потім сльоза скотилася по блідій щоці, і ледь чутним голосом, немов звертаючись до самого себе, він сказав, не відриваючи очей від неозорої блакиті:

— О ідеал! Ти один існуєш!

Єпископа охопило невимовне хвилювання.

Помовчавши, старий показав пальцем на небо і мовив:

— Нескінченність існує. Вона отам. Якби я не був часткою нескінченності, вона закінчувалася б на мені, іншими словами, її не існувало б. Але вона існує. Отже, вона включає в себе й мене. Ота частка нескінченності, яка зветься «я», і є Бог.

Ці останні слова вмирущий вимовив, тремтячи в екстазі; здавалося, перед ним хтось стоїть, видимий тільки йому. Коли він замовк, очі його заплющились. Зусилля виснажило його. Було очевидно, що за одну цю мить він прожив кілька годин, які йому лишалися. Надходила остання хвилина.

Єпископ це зрозумів і пригадав, що він прийшов сюди насамперед як священик. Часу лишалося обмаль. Він подивився на заплющені очі вмирущого, взяв його зморшкувату, холодну руку й нахилився до нього:

— Ця хвилина належить Богові. Вам не здається, що було б жаль, якби наша зустріч обмежилася суперечкою?

Член Конвенту розплющив очі. Глибоке почуття відбилося на його вже затьмареному мороком смерті обличчі.

— Добродію єпископ, — сказав він, повільно й чітко вимовляючи кожне слово, — я прожив життя в роздумах, навчанні і спогляданні. Мені було вже шістдесят років, коли батьківщина покликала мене і звеліла взяти участь у її справах. Я скорився. Я бачив зловживання — і боровся з ними; я бачив тиранію — і знищував її; я проголошував і проповідував загальнолюдські права й засади. На нашу землю вдерлися загарбники — я став на захист вітчизни; Франція була в небезпеці — я

прикрив її своїми грудьми. Я ніколи не мав багатства, а помираю зовсім убогим. Я був одним з володарів держави, підвали скарбниці не вмещали усього золота й срібла, а я обідав на вулиці Арбр-Сек за двадцять два су. Я допомагав пригнобленим, я полегшував страждання мученикам. Я роздер на престольне покривало, це правда, але тільки для того, щоб перев'язати рани батьківщини. Незмінно підтримуючи людський поступ до осяйного майбутнього, я іноді заступався за своїх ворогів, людей вашого сану. Я врятував від знищення кілька стародавніх абатств і монастирів. Усі свої сили я віддавав на те, щоб чесно й сумлінно виконувати свій обов'язок. І після цього мене цькували, переслідували, карали, ганьбували, проклинали, осудили на довічне заслання. Ось уже багато років, давно посивівши, я живу, знаючи, що багато людей переконані, ніби мають право зневажати мене, що затуркана, неосвічена юрба дивиться на мене як на проклятого, — і я прийняв таку долю, ні до кого не відчуваючи ненависті й нікому не бажаючи зла. Тепер мені вісімдесят шість років, і я помираю. Чого ви від мене хочете?

— Вашого благословення, — сказав єпископ.

І він опустився перед умирущим навколішки.

Б'єнвеню Міріель повернувся додому глибоко замислений. Усю ніч він провів у молитві. Наступного дня кілька цікавих спробували

заговорити з ним про члена Конвенту Г. Єпископ тільки показував пальцем на небо.

Від того дня він іще дужче став піклуватися про вбогих і скривджених.

Коли при ньому згадували про старого душогуба Г., він поринав у дивну задуму. Нема сумніву, що той великий дух залишив глибокий відбиток у шляхетній душі єпископа Мірієля.

Книга друга Падіння

1. Увечері, після цілого дня ходьби

На початку жовтня 1815 року, десь за годину перед заходом сонця, в містечко Дінь увійшов подорожній. Городяни, які стояли біля вікон або на порозі своїх будинків, дивилися на того перехожого з певним острахом. Це був чоловік середнього зросту, кремезний і мускулистий, віком років сорока шести — сорока восьми. Засмагле, зрошене потом обличчя ховалося під шкіряним дашком пошарпаного кашкета, голова була стрижена, підборіддя давно не голене. З-під простої жовтої сорочки, застебнутої на шиї блискучим гачком, виглядали волохаті груди. На ньому була пом'ята, скручена в мотуз нашійна хусточка; штани з

синього тилу, старі й витерті, з діркою на коліні; сіра, майже зовсім подерта блуза із зеленою латкою на лікті; за спиною в подорожнього висів солдатський мішок, ретельно зашнурований і зовсім новий. У руці він тримав товстелезну сучкувату палицю. На ногах у нього були підковані черевики, взуті без шкарпеток.

Подорожній ішов, мабуть, цілий день, отож весь покритися пилюкою; на обличчі пилюка розмазалася потом, від чого він здавався ще жалюгіднішим. Ніхто з городян його не знав. То був явно чужинець. Ішов він із півдня і, можливо, від самого узбережжя, бо з'явився на тій самій вулиці, якою сім місяців тому проїхав імператор Наполеон, прямуючи з Кана в Париж. Незнайомець здавався дуже втомленим. Двічі він спинявся біля фонтанів і жадібно пив.

На перехресті з вулицею Пуашеве він звернув ліворуч і зайшов до мерії. Через чверть години він вийшов звідти і, зустрівши жандарма, скинув кашкета й зігнувся перед ним у догідливому поклоні.

У ті часи був у Діні чудовий заїзд під вивіскою «Кольбаський хрест». Подорожній попрямував до того заїзду — найкращого в околиці. Він зайшов у відчинені двері — і потрапив до кухні. В усіх грубах і в каміні весело палахкотів вогонь. Корчмар, який був водночас головним кухарем, із

заклопотаним виразом заглядав у чавунці й каструлі, де готувалася вечеря для возіїв, чий сміх і гомін долинав із сусідньої кімнати. На довгому рожні обертався над вогнем жирний байбак разом з кількома тетеруками й білими куріпками; на плиті шкварчали два великі коропи і форель.

Почувши, як рипнули двері, корчмар спитав, не відриваючи погляду від плити:

— Чого вам треба, добродію?

— Поїсти й переночувати, — сказав подорожній.

— Це можна, — відповів корчмар. Він повернув голову, окинув гостя поглядом з голови до ніг і додав: — За гроші, звичайно.

Незнайомець дістав із кишені блузи туго набитого гаманця й відповів:

— Гроші я маю.

— В такому разі я до ваших послуг, — мовив корчмар.

Подорожній сунув гаманця назад до кишені, скинув із плечей мішок, поклав його на долівку біля самих дверей і, не випускаючи з рук палиці, сів на ослінчик біля вогню. Дінь розташований у горах. У жовтні вечори там холодні.

Тим часом корчмар, роблячи своє, придивлявся до гостя.

— Вечеря скоро? — спитав подорожній.

— Зараз буде, — відповів корчмар.

Поки прибулець грівся біля вогню, поважний хазяїн заїзду Жакен Лабар дістав із кишені олівця, надірвав ріжок від старої газети, яка лежала на столику біля вікна, написав на білому краєчку рядок чи два, згорнув клаптик і тицьнув його хлопчикові, який був у нього, мабуть, розсильним, після чого той вискочив на вулицю і побіг у напрямку мерії.

Подорожній нічого цього не помітив.

— Вечеря скоро? — знову запитав він.

— Зараз буде, — відповів корчмар.

Хлопчик повернувся з тим самим клаптиком газети в руці. Корчмар покvapно розгорнув папірця, уважно прочитав, що там написано, і похитав головою. На мить він замислився, а тоді рішуче ступив крок до подорожнього, заглибленого в якісь свої невеселі думки.

— Добродію, — сказав він, — я не можу надати вам притулок.

Подорожній напіввипростався на своєму ослінчику.

— Чому? Ви, певно, боїтеся, що я не заплачу? То я дам вам гроші наперед. У мене вони є, я ж вам казав.

— Справа не в цьому.

— А в чому ж?

— Ви маєте гроші...

— Звісно, маю.

— А я не маю для вас вільної кімнати.

— Я згоден переночувати в стайні, —
спокійно відповів гість.

— Не можна.

— Чому?

— Там немає місця — усе займають коні.

— Пусте, — відповів подорожній. — Я ляжу на горищі. Оберемок сіна під голову — більше мені не треба. Ми домовимось про це після вечері.

— Я вам не дам вечеряти.

Ці слова, сказані спокійно, але рішуче, здавалося, вразили незнайомця. Він підхопився на ноги.

— Отакої! Таж я вмираю з голоду. Я на ногах від самого світанку. Я пройшов дванадцять льє.⁶ Я заплачу вам. Я хочу їсти.

— У мене нічого немає, — сказав корчмар.

Подорожній засміявся й обернувся до каміна та плит.

— Нічого немає? А оце?

— Це вже замовлено.

— Ким замовлено?

— Возіями.

— А скільки їх?

⁶ *Льє* — старовинна французька міра довжини: дорівнює приблизно чотирьом кілометрам.

— Дванадцять.

— Тут буде їжі на двадцятєро чоловік.

— Вони все замовили собі й наперед заплатили.

Подорожній знову сів і сказав, не підвищуючи голосу:

— Я в заїзді, і я голодний. Дайте мені вечеряти.

Тоді корчмар нахилився і сказав йому на вухо таким тоном, що той здригнувся:

– Ідіть звідси геть.

Подорожній саме підгрибав залізним наконечником палиці жар у каміні. На ці слова він швидко обернувся і тільки-но розкрив рота, збираючись щось відповісти, як корчмар пильно подивився йому в очі й так само тихо додав:

— Годі правити теревені. Хочете, я скажу, як вас звати? Вас звать Жан Вальжан. Я знаю, хто ви такий. Коли ви увійшли, у мене виник сумнів, і я послав хлопця до мерії із запискою. І ось що вони відповіли мені. Читати вмієте?

І корчмар простяг незнайомцеві розгорнутий клаптик газети. Той швидко глянув, що там написано. Помовчавши, корчмар сказав:

— У мене звичка бути ввічливим з усіма. Ідіть звідси.

Подорожній похнюпив голову, підняв з долівки свій мішок і вийшов на вулицю.

Він рушив навмання, тиснучись до стін і парканів, — так ходять люди скривджені й принижені. Він навіть не обернувся. А якби обернувся, то побачив би, що хазяїн заїзду «Кольбаський хрест» стоїть у себе на порозі, оточений цілим гуртом людей, і щось розповідає, показуючи на нього пальцем. А якби він іще побачив, якими нажаханими очима дивляться на нього ті люди, то відразу збагнув би: незабаром про його появу стане відомо в усьому місті.

Та подорожній нічого цього не бачив. Знедолені ніколи не оглядаються. Вони знають, що за ними йде тільки їхня недоля.

Бредучи навмання незнайомими вулицями, подорожній раптом відчув гострий напад голоду. Він озирнувся навколо, сподіваючись побачити хоч якийсь притулок.

Двері пристойного заїзду зачинилися перед ним. Що ж, він пошукає якийсь убогий шиночок.

Він рушив на вогник, що саме загорівся в кінці вулиці, й справді підійшов до шинку. Заглянувши у вікно, побачив кімнатку з низькою стелею, освітлену лампою та вогнем, що палахкотів у печі. Кілька чоловіків сиділи за столом і пили. Шинкар грівся біля вогню. Щось булькотіло в казані, підвішеному над полум'ям.

У той шинок, що теж був ніби заїздом, вели двоє дверей. Одні — з вулиці, другі — з малого, заваленого гноєм дворика.

Подорожній не осмілився зайти з вулиці. Він прослизнув у дворик, боязко натиснув на клямку і прочинив двері.

— Хто там? — спитав шинкар.

— Людина, що хоче повечеряти й переночувати.

— От і гаразд. Тут якраз вечеряють і ночують.

Незнайомець увійшов до шинку. Пияки обернулись до нього. Лампа освітила його з одного боку, вогонь у печі — з другого. Він скинув з плечей мішок.

— Підходьте, приятелю, до вогню, грійтеся. Вечеря зараз довариться, — сказав шинкар.

Подорожній сів біля вогню і випростав затерплі від утоми ноги. З казана струміли смачні пахощі. На суворому, стражденному обличчі незнайомця, затіненому дашком кашкета, проступив вираз полегкості.

Один із чоловіків, які пили за столом, був торговець рибою; перш ніж прийти в цей шинок, він відвів коня у стайню до Лабара і півгодини тому стояв у гурті людей біля його корчми. Тепер він непомітно кивнув пальцем шинкареві. Той підійшов, і вони пошепки перекинулися кількома

словами. Чужинець нічого не помічав, думаючи свою думу.

Шинкар повернувся до печі, несподівано поклав на плече незнайомцеві руку і сказав;

— Забирайся звідси — і негайно!

Незнайомець обернувся і лагідно мовив:

— А!.. То ви знаєте?...

— Знаю.

— Мене вже вигнали з одного заїзду.

— А тепер женуть і звідси.

— Куди ж мені йти?

— Куди хочеш.

Подорожній узяв свою палицю, заплічний мішок і пішов собі.

Коли він вийшов на вулицю, кілька хлопчаків, які бігли за ним іще від «Кольбаського хреста» і тепер, здавалося, чатували на нього, стали жбурляти в нього камінням. Подорожній обернувся й люто підняв палицю. Дітлахи сипнули врозтіч, наче зграйка горобців.

Він пішов далі й опинився проти в'язниці. На воротах висів ланцюг, прикріплений до дзвона. Він подзвонив.

Відчинилося віконечко.

— Пане воротар, — мовив подорожній, шанобливо скинувши кашкета, — чи не пустите ви мене переночувати на одну ніч?

— В'язниця — не готель, — відповів голос із віконечка. — Хай вас спершу заарештують, тоді тут і заночуєте.

Віконечко зачинилось.

Подорожній звернув у вуличку, де було багато садків, обгороджених живоплотами. Посеред тих садків і живоплотів він побачив будиночок з освітленим вікном. Він заглянув у те вікно. Велика кімната з побіленими стінами, ліжко завішене запоною з вибивного ситцю, в кутку — дитяча колиска, кілька дерев'яних стільців, на стіні — рушниця-дубельтівка. Посеред кімнати стояв накритий стіл. Мідна лампа освітлювала грубу полотняну скатертину, олив'яний дзбан із вином, огорнуту густою парою миску. За столом сидів чоловік років сорока з веселим і привітним обличчям — він чукавав на колінах мале дитя. Поруч молода жінка годувала груддю іншу дитину. Батько сміявся, малюк сміявся, мати всміхалася.

Якусь мить чужинець замріяно спостерігав цю мирну картину. Що відбувалося в його душі? Про це знав тільки він сам. Либонь, бідолаха подумав, що ця весела домівка має бути гостинною, і там, де він побачив стільки радості, він, можливо, знайде бодай крихту співчуття.

Він боязко постукав у шибку.

Ніхто не почув.

Тоді він постукав удруге.

— Чоловіче, хтось наче постукав, — сказала жінка.

— Тобі вчулося, — відповів той.

Подорожній постукав утретє.

Батько двох дітлахів підвівся з-за столу, взяв лампу і пішов відчинити двері.

Це був високий чоловік, напівселянин, напівремісник. Великий шкіряний фартух сягав йому аж до лівого плеча, і на фартусі віддималися молоток, порохівниця і ще багато різних речей. Він трохи закинув голову назад, і з-під розстебнутої сорочки з відкладним коміром виднілася біла й дужа, як у бика, шия. Він мав густі брови, величезні чорні бурці, банькати очі, звужене підборіддя і упевнений вираз людини, яка знає, що вона вдома.

— Даруйте мені, добродію, — сказав подорожній. — Чи не могли б ви дати мені миску супу і дозволити переночувати в отому хліві? Я заплачу вам.

— Хто ви такий? — спитав господар дому.

— Я йду з Пюї-Муассона, — сказав подорожній. — Я цілий день на ногах. Я подолав дванадцять льє. Ви згодні? Я заплачу.

— Я не відмовився б дати притулок доброму чоловікові, який заплатить мені. Але чому ви не пішли до заїзду?

— Там нема місця.

— Не може бути. Сьогодні не ярмарок. Ви були в Лабара?

— Був.

— І що?

Подорожній відповів збентежено:

— Я не знаю, але мене туди не пустили.

— А в шинку на вулиці Шаффо ви були?

Збентеження чужинця зростало. Він пробелькотів:

— Мене не пустили й туди.

На обличчі в селянина з'явився вираз недовіри, він оглянув незнайомця з голови до ніг і несподівано з жахом вигукнув:

— То ви той самий і є?

Він ще раз зиркнув на чужинця, ступив три кроки назад, поставив лампу на стіл і зняв зі стіни рушницю.

Тим часом, почувши вигук господаря: «То ви той самий і є?» — жінка скочила на ноги, схопила обох своїх дітей і, навіть не прикривши оголену грудь, сховалася за чоловіка; вона перелякано дивилася на чужинця і шепотіла тихо:

— Злодюга, грабіжник...

Усе це відбулося миттю. Кілька хвилин господар дому пильно розглядав подорожнього, як ото розглядають гадюку, а тоді знову підступив до дверей і сказав:

— Геть звідси!

— Благаю вас, хоч склянку води!

— А кулю в лоба не хочеш? — відрубав селянин.

І грюкнув дверима. Заскреготіли два важкі засуви, а через хвилину зачинилась і віконниця, взята на залізний прогонич.

Сутінки густіли, з Альп налітав крижаний вітер. У тьмяному світлі присмерку незнайомиць помітив у одному з садків ніби землянку, обкладену дерном. Він рішуче переліз через дерев'яний паркан і опинився в садку. Всередину землянки вів чорний отвір. Подорожній страждав від холоду й голоду; з голодом він уже змирився, але хотів знайти бодай якийсь захисток від холоднечі. Він опустився навкарачки й заповз у землянку. Там було тепло, й він досить зручно влігся на соломі. Якусь мить він лежав, нездатний навіть ворухнутися, такий був стомлений. Але заплічний мішок заважав, і його можна було використати як подушку, отож він почав розстібати один з ременів. У цю мить почулося люте гарчання. Він підвів очі. На тлі отвору вимальовувалася в сутіні голова величезного дога.

Подорожній потрапив у собачу буду.

Він сам був дужий і страшний; озброївшись своєю палицею і затуляючись заплічним мішком, він сяк-так вибрався з буди, хоч і позбувся при

цьому кількох клаптів свого вже й так подертого одягу.

Задкуючи й відбиваючись від собаки палицею, він не без зусиль переліз через паркан і опинився на вулиці — сам-один, без притулку, без даху над головою, вигнаний навіть із тієї жалюгідної буди. Він не так сів, як упав на камінь і вигукнув (цей вигук нібито чув один з перехожих):

— Собаці — і тій краще, аніж мені!

Незабаром він підвівся й рушив за місто, сподіваючись прилаштуватися на ніч десь під деревом або в стіжку.

Він ішов з опущеною головою, та, відчувши, що опинився далеко від людського житла, підняв очі й розглянувся навколо.

Він був посеред поля, вкритого низькою колючою стернею. Обрій здавався чорнішим, ніж сама ніч: густі хмари викочувалися з-за пагорба й розповзалися по всьому небу.

Подорожній повернувся до міста. Було близько восьмої вечора. Бредучи навмання вулицями, він вийшов на Соборний майдан і насварився кулаком у бік церкви.

Змучений втомою, ні на що більше не сподіваючись, він ліг на кам'яну лавку неподалік від друкарні, яка стояла на тому ж таки майдані.

В цю мить із церкви вийшла літня жінка. Було вже зовсім поночі, проте вона помітила, що на лавці хтось лежить.

— Що ви тут робите, чоловіче добрий? — спитала жінка.

— Ви ж бачите — вкладаюся спати, — досить грубо відповів подорожній.

— На цій лаві?

— Дев'ятнадцять років я спав на голих дошках, ну а сьогодні посплю на голому камені.

— Ви служили в солдатах?

— Так, добродійко, в солдатах.

— Чому ви не пішли до заїзду?

— Бо не маю грошей.

— На жаль, у мене в гаманці тільки чотири су, — сказала стара.

— Давайте й чотири су.

Він узяв чотири су. Жінка провадила:

— На заїзд цього не вистачить. А може, спробуєте? Хіба ви витримаєте тут до ранку — на такому холоді? Та й голод вас, певно, мучить. Може, вас візьмуть із милосердя.

— Я стукав у всі двері.

— І що?

— Звідусіль мене гнали геть.

Жінка доторкнулася до ліктя подорожнього й показала йому на низенький будиночок, що стояв по той бік майдану, поряд з єпископським палацом.

— Ви кажете, що стукали в усі двері?

— Авжеж.

— І в оті ви стукали?

— Ні.

— То постукайте.

2. Обачність дає поради мудрості

Того вечора єпископ Діньський після прогулянки по місту сидів у себе в кімнаті, працюючи над своєю книжкою «Про обов'язки християнина», коли десь о восьмій вечора служниця Маглуар зайшла, як завжди, взяти столове срібло у шафці над ліжком. Через хвилину, знаючи, що стіл уже накрито і сестра чекає його, єпископ спустився в їдальню.

Їдальнею була видовжена кімната з каміном. Двері з неї виходили на вулицю, а вікно в сад.

Маглуар і справді вже накрила на стіл.

У ту мить, коли увійшов єпископ, служниця розважала стару панну балачкою на свою улюблену тему, до якої пан Міріель давно звик. Ішлося про засув на двері з вулиці.

Річ у тім, що Маглуар недавно ходила купити провізії на вечерю й наслухалася в місті тривожних чуток. Розповідали, ніби якийсь підозрілий волоцюга блукає вулицями міста, і ті, хто сьогодні не повернеться вчасно додому, ризикують

наразитися на дуже прикру зустріч. І куди, мовляв, дивиться поліція, а все через те, що пан префект та пан мер не мирять, намагаються тільки шкодити один одному, а в місті хай робиться що завгодно. Отож розважливій людині нічого не лишається, як самій оберігати себе, добре позамикавши й позасувавши двері.

Останнє слово Маглуар вимовила з особливим притиском. Але єпископ, який сидів і грівся біля каміна, думав зовсім про інше. Отож усі до одного слова Маглуар він пустив повз вуха. Служниця повторила свою останню фразу ще раз. Тоді Батистіна, бажаючи догодити Маглуар і водночас не розсердити брата, наважилася боязко кинути:

— Брате, ви чули, що розповіла пані Маглуар?

— Та щось чув краєм вуха, — відповів єпископ.

Він обернувся на своєму стільці, поклавши руки на коліна і звівши на стару служницю усміхнений погляд.

— Ну, що там таке? Нам загрожує якась велика небезпека?

Тоді Маглуар наново розповіла свою історію, дещо згустивши фарби несамохіть. Кажуть, що в місті сьогодні блукає страшний харцизяка, обшарпаний волоцюга, душогуб, який прикидається жебраком. Він просився на ніч до Жакена Лабара, але той його не пустив. Бачили, як він шастав у

сутінках вулицями. За плечима у нього порожній мішок, а обличчя люте, як у звіра.

— Справді? — перепитав єпископ.

Це напівзапитання підбадьорило Маглуар. Їй здалося, що вона таки зуміла заронити тривогу в душу єпископа. Отож вона провадила тоном торжества:

— Так, ваша превелебносте. Усе це щира правда. Сьогодні вночі слід чекати лиха. Всі так кажуть. А поліції ні до чого немає діла. Живемо в горах — і жодного ліхтаря на вулицях! Це скінчиться погано. І я так вважаю, і панна Батистіна...

— Я не казала нічого, — втрутилася єпископова сестра. — Мій брат знає, що робить.

Маглуар удала, ніби не почула.

— Так от — ми давно вважаємо, що в цьому домі ніхто не може почувати себе в безпеці. Якщо дозволите, ваша превелебносте, я скоренько збігаю до Полена Мюзбуа, столяра, й попрошу його поставити на двері засув. Треба замкнути двері бодай на цю одну ніч. А то хто завгодно може натиснути на клямку й увійти, та й ви, ваша превелебносте, маєте звичай кожному казати: «Заходьте!» — навіть глупої ночі...

У цю мить пролунав гучний стук у двері.

— Заходьте, — сказав єпископ.

3. Найвищий героїзм — це сліпо скорятися

Двері відчинилися.

Вони відчинилися навстіж — мабуть, хтось рішуче й сильно штовхнув їх знадвору.

До кімнати увійшов чоловік.

Ми вже знаємо, хто це був. Той самий подорожній, який блукав по місту, марно шукаючи собі притулку на ніч.

Він увійшов, ступив один крок, зупинився. За плечима в нього був дорожній мішок, у руках палиця. В очах — вираз шаленства. Відблиски вогню з каміна освітлювали його. Він здавався бридким і жахливим. То була зловісна поява.

Маглуар не спромоглася навіть скрикнути. Вона затремтіла і застигла з роззявленим ротом.

Панна Батистіна обернулася, побачила незнайомця й від жаху почала зводитися на ноги; та ось вона глянула на брата, і на її обличчі розлився погідний спокій.

Єпископ дивився на несподіваного гостя без тіні тривоги чи страху.

Він уже був розтулив рота, щоб запитати в незнайомця, чого йому треба, але той сперся обома руками на палицю, окинув поглядом старого й обох жінок і, не чекаючи запитань, голосно заговорив сам:

— Так от. Мене звать Жан Вальжан. Я каторжник. Дев'ятнадцять років я провів у неволі. Мене звільнили чотири дні тому, і я йду в Понтарльє — туди мене направили. Я вирушив із Тулона і четвертий день у дорозі. Сьогодні я подолав пішки дванадцять льє. Коли надвечір я прийшов у це місто, я хотів заночувати в заїзді, але мене вигнали через мій жовтий паспорт, який я показував у мерії. Я пішов до іншого заїзду. Мені сказали там: забирайся геть! Ніхто не пустив мене ночувати. Я просився у в'язницю — сторож не відчинив. Я заповз у собачу буду. Собака покусав мене й прогнав, так наче він людина. Можна подумати — той пес знав, хто я такий. Я пішов за місто, щоб заночувати в полі просто неба. Але небо затягло хмарами. Збиралося на дощ, і я знову повернувся до міста. На майдані я побачив кам'яну лаву і вмоствився спати на ній. Якась добра жінка показала мені на ваш будинок і порадила: постукайте сюди. Я постукав. Тут у вас заїзд, правда? Я маю гроші. Мій каторжанський заробіток. Сто дев'ять франків п'ятнадцять су, я заробив це за дев'ятнадцять років каторги. Я заплачу, у мене є гроші. Я дуже стомився і зголоднів, я дванадцять льє пройшов пішки. Ви дозволите мені залишитися?

— Пані Маглуар, — сказав єпископ, — принесіть іще один прибор.

Незнайомець ступив три кроки і підійшов до столу.

— Стривайте, — сказав він, — ви, мабуть, нічого не зрозуміли. Я каторжник. Я злочинець. Мене тільки щойно випустили. — Він дістав із кишені аркуш жовтого паперу й розгорнув його. — Ось мій паспорт. Він жовтий, як бачите. Через це мене женуть звідусіль, куди я поткнуся. Хочете глянути? Я й сам умію читати, навчився на каторзі. Там є школа для тих, хто хоче навчитися грамоти. Ось що написано в моєму паспорті: «Жан Вальжан, звільнений каторжник, народився... — Ну, це вам байдуже... — Перебував в ув'язненні дев'ятнадцять років. П'ять за крадіжку зі зломом. Чотирнадцять — за чотири спроби до втечі. Це людина дуже небезпечна...» Ось воно! Усі женуть мене геть. А ви пустите мене, так? Тут у вас заїзд? Ви дасте мені поїсти й переночувати? У вас є стайня?

— Пані Маглуар, — сказав єпископ. — Постеліть чисті простирадла на ліжко в алькові.

Обидві жінки звикли коритися єпископові безвідмовно, і Маглуар вийшла, щоб виконати його розпорядження.

Єпископ обернувся до незнайомця.

— Добродію, — сказав він, — сідайте біля вогню і грійтеся. Зараз ми повечереємо, а тим часом вам приготують постіль.

Тільки тепер подорожній усе збагнув. На його доти похмурому обличчі з'явився вираз крайнього подиву, сумніву й радості. Він розгублено забелькотів:

— Це правда? Ви не проганяєте мене? Адже я каторжник! Ви назвали мене добродієм! А всі кажуть мені: «Геть звідси, собако!» Я думав, ви проженете мене. Через те й сказав одразу, хто я такий. О! Мені дадуть повечеряти! Я ляжу в постіль із матрацом і простирадлами? Як усі люди! Ось уже дев'ятнадцять років, як я не спав у ліжку. То ви пускаєте мене? Ви добрі люди. А втім, у мене є гроші. Я заплачу. Пане корчмар, я заплачу, скільки ви скажете. Ви славний чоловік. Тут у вас заїзд, правда?

— Я священник, — сказав єпископ, — і це мій дім.

— Священник! — вигукнув подорожній. — О, ви справжній священник! То ви не візьмете з мене грошей? Ви кюре отієї церкви, так? Який же я йолоп! Я й не помітив, що ви в камилавці!

З цими словами він поставив у куток мішок і палицю, поклав паспорт до кишені й сів. Панна Батистіна лагідно дивилась на нього. Він провадив:

— Ви поводитесь по-людяному, пане кюре. Ви не зневажаєте вбогих. То ви не візьмете з мене грошей?

— Ні, — мовив єпископ, — залиште свої гроші собі. Скільки їх там у вас? Ви, здається, сказали — сто дев'ять франків?

— І п'ятнадцять су, — уточнив каторжник.

— Сто дев'ять франків і п'ятнадцять су. І скільки часу вам знадобилося, щоб заробити їх?

— Дев'ятнадцять років.

— Дев'ятнадцять років!

І єпископ глибоко зітхнув.

— У мене ще при собі всі мої гроші. За чотири дні я витратив тільки двадцять п'ять су, що їх заробив, допомагаючи розвантажувати підводи в Грасі.

Повернулася Маглуар. Вона принесла ще один прибор.

— Пані Маглуар, — сказав єпископ, — поставте цей прибор якомога ближче до вогню. — І, обернувшись до гостя, додав: — Вітер уночі в Альпах холодний. Ви, мабуть, змерзли, добродію?

Щоразу, коли господар дому казав «добродію», обличчя гостя прояснювалось. «Добродій» для каторжника — це мов склянка води для спраглого.

— Щось ця лампа погано світить, — сказав єпископ.

Маглуар зрозуміла натяк. Вона пішла в спальню монсеньйора, взяла там із каміна два срібні

свічники, внесла і поставила їх на стіл, запаливши обидві свічки.

— Пане кюре, — сказав каторжник, — ви добра людина. Ви не гордуєте мною. Ви пустили мене в свій дім. Ви запалили для мене свічки. А я ж не приховав від вас, звідки я йду, і сказав вам, що я злочинець.

Єпископ подивився на нього й запитав:

— Ви багато страждали?

— Ще б пак! Арештантська куртка, до ніг прикуте чавунне ядро, для спання — голі дошки, спека, холод, тяжка праця, побої! Подвійні кайдани — за ніщо. Карцер — за одне слово. Навіть на хворому, в ліжку, кайдани. Собакам — і то живеться краще! Дев'ятнадцять років. Тепер мені сорок шість. І жовтий паспорт! Отак.

— Ви справді побували в падолі смутку, — сказав єпископ. — Але знайте, що для неба більша радість прийняти розкаяного грішника із залитим слізьми обличчям, ніж сотню праведників у білих одіяннях. Якщо ви покинули те скорботне місце з ненавистю і гнівом проти людей, ви гідні жалю. Якщо ж ви винесли звідти почуття доброзичливості й миру, ви кращий за будь-кого з нас.

Тим часом Маглуар подала вечерю. Пісний суп, заправлений олією, трохи сала, кусень баранини, смокви, свіжий сир і велику житню

хлібину. Вона сама додала до звичного меню єпископа пляшку старого мовського вина.

Несподівано на обличчі пана Мірієля з'явився веселий вираз, властивий щирим і доброзичливим людям.

— Прошу за стіл! — жваво сказав він.

Гостя єпископ посадив праворуч від себе — як і завжди, коли у них вечеряв хтось сторонній. Панна Батистіна, що трималася цілком спокійно й невимушено, сіла ліворуч від брата.

Єпископ проказав молитву і, за своїм звичаєм, сам розлив суп. Гість жадібно накинувся на їжу.

Зненацька єпископ мовив:

— Таж у нас ніби чогось бракує.

А річ у тім, що Маглуар поклала на стіл тільки три прибори — за числом людей, які сіли вечеряти. Тоді як у цьому домі існував звичай розкласти на скатертині всі шість срібних приборів, коли в єпископа були гості. Невинне хизування, сповнене особливого чару в цій гостинній і водночас суворій оселі, де вбогість піднесли до рівня високої доброчесності!

Маглуар зрозуміла натяк, мовчки вийшла, і через мить іще три срібні прибори заблищали на скатертині, симетрично розкладені перед кожним трапезником.

Коли повечеряли, монсеньйор Б'єнвеню сказав сестрі добраніч, узяв срібний свічник, дав гостеві другий і сказав:

— Добродію, я проведу вас до вашої кімнати.

Подорожній рушив за ним.

Ми вже згадували, що до молельні, де був альков, проходили через єпископову спальню.

Коли вони туди увійшли, Маглуар саме складала срібні ложки та виделки у шафку над узголів'ям ліжка.

Єпископ провів гостя в альков. Ліжко було застелене чистими простирадлами. Подорожній поставив свічник на столик.

— На добраніч, — сказав єпископ. — Завтра вранці, перед тим як піти, вип'єте чашку теплого молока.

— Спасибі, пане абат, — сказав гість.

Та тільки-но він вимовив ці мирні слова, як із ним відбулася раптова зміна. Якби тут були жінки, вони обидві закрижаніли б від жаху. Що ним рухало? Хотів він висловити застереження чи погрозу? А може, просто скорявся якомусь темному внутрішньому інстинкту? Він рвучко обернувся до господаря дому, склав руки на грудях і, уп'явши в нього дикий погляд, вигукнув хрипким голосом:

— Ага! То ви й справді вирішили пустити мене в свій дім?

Він засміявся сміхом, у якому було щось моторошне, і додав:

— А ви добре подумали? Ви певні, що я не вбивця?

Єпископ звів очі до стелі й відповів:

— Усе в руках Господа.

Потім, шепочучи молитву чи щось говорячи самому собі, він двома пальцями благословив гостя, який навіть не схилився в поклоні, й не обертаючись повернувся до своєї кімнати.

Помолившись, він потім вийшов погуляти в сад.

Щодо гостя, то він був такий стомлений, що навіть не скористався з чистих білих простирادل. Він погасив свічку, дмухнувши на неї крізь ніздрю, як це роблять каторжники, впав одягнений на ліжко, і його миттю здолав глибокий сон.

Опівночі повернувся з саду й єпископ.

Через кілька хвилин у домі всі спали.

4. Жан Вальжан

Посеред ночі Жан Вальжан прокинувся.

Жан Вальжан був родом із селянської родини, з Брі. Змалку він не вчився грамоти, а коли виріс, то став підрізальником дерев у Фаверолі.

Ще в дитинстві він утратив батька й матір. Мати вмерла від запалення молочних залоз, а

батько, теж підрізальник, упав із дерева й теж розбився на смерть. У Жана Вальжана залишилася з рідних тільки сестра, значно старша за нього. Вона надала притулок своєму молодшому братові й годувала його. Потім сестрин чоловік помер. Найстаршому із сімох її дітей було вісім років, найменшому — рік. Жанові Вальжану на той час ішов двадцять п'ятий. Він замінив дітям батька і став утримувати родину сестри, яка виростила його. Отож він марнував свою молодість у тяжкій і погано оплачуваній роботі. Ніхто не чув, щоб у нього була «подруга». Він не мав часу закохуватися.

Увечері він повертався стомлений і мовчки з'їдав свій суп. Його сестра часто брала з братової миски найпоживніші шматки і давала котромусь зі своїх малих. Жан Вальжан, низько схилений над столом, здавалося, нічого не бачив і нічого їй не казав.

Під час сезону підрізання він заробляв двадцять чотири су в день, у інші пори року наймався косарем, чорноробом, наймитом на молочну ферму. Він робив усе, що міг. Сестра теж працювала, але як прогонуєш семеро дітей? То була нещаслива родина, яку все тугіше стискали злидні.

Того року зима видалася дуже суворою. Жан не мав роботи. Вдома не лишилося й крихти хліба. І семеро дітей.

Увечері в неділю Мобер Ізабо, пекар, чия крамниця стояла на церковному майдані, у Фаверолі, саме вкладався спати, коли раптом щось брязнуло. Вибігши в крамницю, він побачив, як у дірку, пробиту кулаком у заскленій вітрині, просунулася чиясь рука і схопила хлібину. Ізабо вискочив на вулицю. Злодій кинувся навітки; Ізабо наздогнав його й зупинив. То був Жан Вальжан.

Це сталося 1795 року. Жана Вальжана судили за «нічну крадіжку зі зломом». Він мав рушницю, з якої дуже влучно стріляв й іноді полював на заборонену дичину. Це збільшило його провину в очах суду. Вирок був: п'ять років каторги.

22 квітня 1796 року, коли в Парижі бучно відзначали перемогу над австрійцями біля містечка Монтенотте, здобуту генералом, якого тоді ще звали Буонапарте, — отож того самого дня в Бісетрі скували одним ланцюгом велику партію каторжників. Серед них був і Жан Вальжан. Він сидів на землі, як і інші. Коли йому заклепували молотком нашийник, він плакав; сльози душили його, не давали говорити, і він тільки вряди-годи белькотів: «Я був підрізальником у Фаверолі», — а тоді, схлипуючи, сім разів підіймав й опускав праву руку, наче гладячи семеро дитячих голівок, і з цього можна було здогадатися, що він хотів нагодувати й одягти сімох малих дітей, — тільки заради того й робив усе, що робив.

Його відправили до Тулона. Він прибув туди через двадцять сім днів, сидючи на возі, з ланцюгом на шії. У Тулоні його вдягли в червону арештантську куртку. Його колишнє життя стерлося, не лишивши сліду. Він навіть позбувся власного імені й був уже не Жан Вальжан, а номер 24601. Що сталося з його сестрою? Що сталося з її сімома малими? Але хто цим цікавиться? Що може статися з листочками молодого дерева, підтятого під самий корінь?

Ще одна сумна й давня, як світ, історія. Залишившись без опори й підтримки, ті бідолашні створіння розбрелися, певно, хто куди, і помалу їх поглинули похмурі сутінки, в яких зникають стільки неприкаяних людських доль. Усі забули про них, а через кілька років каторги забув їх і Жан Вальжан. У його серці, де раніше зяяла відкрита рана, залишився рубець. От і все. Одного тільки разу десь наприкінці четвертого року каторги дійшла до нього звістка про сестру. Хтось із односельців бачив її у Парижі. З нею був один найменший хлопчик. Що сталося з шістьма іншими? Вона й сама, певно, цього не знала. Щоранку вона йшла на роботу до друкарні, де працювала фальцювальницею і брошурувальницею. В одному будинку з друкарнею була школа, в яку вона водила свого семирічного сина. Але робота в друкарні починалась о шостій, а школа відчинялася

тільки о сьомій, через те малому доводилося чекати цілу годину. В друкарню брати його не дозволяли, і взимку він лишався в темряві, на морозі; присівши навпочіпки просто на бруківці, він куняв і чекав, коли відчиняться двері школи. Коли йшов дощ, стара воротарка з жалю пускала хлопця до своєї комірчини, де стояли тільки дерев'яний тапчан, прядка та два дерев'яні стільці — і малий засинав у куточку, притулившись до кота, щоб зігрітися. Отаке розповіли Жанові Вальжану, і на якусь мить наче спалах блискавки освітив долю рідних йому людей; та дуже швидко все затяглося мороком, і відтоді він більше ніколи про них не чув.

Наприкінці того четвертого року надійшла черга Жана Вальжана втікати з каторги. Товариші допомогли йому, як це заведено в тому сумному місці. Він утік і два дні блукав на волі, коли можна вважати волею становище людини, за якою женуться, яка змушена щомиті обертатись, здригатися від найменшого шереху, боятися всього на світі; боятися диму, що здіймається над дахом, собачого гавкоту, тупотіння кінських копит, бамкоту дзигарів на дзвіниці, боятися дня через те, що видно, боятися ночі, коли нічого не видно, боятися дороги, стежки, кущів, боятися сну. Цілих тридцять шість годин він не їв і не спав, а надвечір другого дня його зловили. За втечу йому накинули ще три роки каторги, отже, тепер він мав

відсиджувати вісім. На шостому році знову надійшла його черга втікати; він скористався з неї, але втекти не зумів. Його не виявили на перекличці. Вистрілили з гармати, а вночі утікача знайшли під кілем недобудованого корабля. Він учинив опір, коли його схопили. Втеча й бунт. За це кримінальний кодекс передбачав збільшення терміну на п'ять років, причому два роки засуджений мав носити подвійні кайдани. Тринадцять років каторги. На десятому році знову надійшла його черга, він знову скористався з неї. Йому пощастило не більше, ніж попереднього разу. Ще три роки, а загалом шістнадцять. І нарешті, десь на тринадцятому році каторги, він зробив останню спробу втекти. Його схопили через чотири години. За ті чотири години накинули ще три роки. Отже, він відсидів дев'ятнадцять. У жовтні 1815-го його відпустили на волю. А потрапив він на каторгу 1796 року за те, що розбив шибку і вкрав хлібину.

У перші дні свого ув'язнення Жан Вальжан тремтів і плакав; на волю він вийшов цілком незворушний. Коли його посадили, він був у розпачі; коли випустили — в душі його була ніч.

Що ж відбувалося в тій душі?

5. До чого призводить розпач

Спробуймо розповісти про це.

Жан Вальжан не знав грамоти, проте недоумкуватим він не був. У ньому горів первісний вогник розуму. Нещастя роздмухало той вогник, і він загорівся яскравіше. Жан Вальжан поринав у роздуми і коли тяжко працював — з ланцюгом на шиї, під палючим сонцем каторги та палицями наглядачів, — і коли лежав на дощаних тюремних нарах.

Він настановив себе суддею.

І спершу почав судити самого себе.

Він погодився, що винний і заслуговує покарання. Можливо, йому дали б ту хлібину, якби він попросив. Хай там як, а треба було чекати — або на заробіток, або на милостиню; звісно, нелегко чекати, коли тебе мучить голод, але хіба часто помирають від голоду? Адже людина влаштована так, що може мучитися дуже довго, не помираючи. Отже, він мав терпіти, і для тих малят це було б ліпше; він таки утнув велику дурницю, подумавши, що крадіжкою можна врятуватися від злиднів; він ступив на стежку ганьби, і він справді винний.

Тоді Жан Вальжан запитав себе:

А чи один він винен у цій фатальній історії? Чи справедливо, що він, трудівник, залишився без роботи й без шматка хліба? Чи не занадто жорстоко

його покарано? Чи з винуватця він не перетворився на жертву? Адже суспільство, користуючись своїм правом сильного, само вчинило страхітливий злочин проти нього, невинувато жорстоко караючи його протягом дев'ятнадцяти років. Чи справедливо з боку суспільства бути скнарою, коли йдеться про роботу й хліб для вбогої людини, і бути надміру щедрим, коли йдеться про покарання?

Поставивши собі такі запитання, він почав судити суспільство й виніс йому вирок.

Він осудив його на свою ненависть.

Він склав на нього відповідальність за свою долю і пообіцяв собі, що коли-небудь поквитається з ним. Він дійшов висновку, що не можна рівняти ту шкоду, яку заподіяв він, і шкоду, заподіяну йому. Жан Вальжан зрозумів, що суспільство поставилось до нього як до ворога, й глибоко обурився.

Адже він не бачив від людей нічого доброго. Відколи померла мати, відколи доля розлучила його з сестрою, він не чув приязного слова, не бачив доброзичливого погляду. Його тільки били, тільки карали. Витерпівши безліч страждань, він поступово упевнився, що життя — війна, в якій йому судилося бути вічно переможеним. Він не мав іншої зброї, крім ненависті. Він поклав вигострити свою ненависть на каторзі і взяти її із собою, коли вийде на волю.

Малоосвічені ченці відкрили в Тулоні школу для каторжників, де навчали найнеобхіднішої грамоти тих, хто мав до цього охоту. Жан Вальжан пішов до школи в сорок років і навчився писати, читати, рахувати. Йому здавалося, що, здобуваючи освіту, він мовби гартує свою ненависть.

Тут варто згадати, що він був наділений великою фізичною силою. Ніхто на каторзі не міг із ним у цьому зрівнятися. Коли треба було попустити канат або крутити корбу, Жан Вальжан замінював чотирьох чоловіків. Він міг утримувати на спині таку величезну вагу, що товариші прозвали його Жан Домкрат. Якось лагодили балкон Тулонської ратуші, й одна з чудових каріатид Пюже,⁷ які підтримують той балкон, відколоса від стіни й мало не впала. Жан Вальжан підставив під каріатиду плече й підтримував її, аж поки на місце події збіглися будівельники.

Він був дужий, але водночас і спритний. Деякі каторжники, вічні мрійники про втечу, постійно розвиваючи силу і вправність, зрештою домагаються досконалого володіння м'язами. Видертись на прямовисну стіну, спираючись на

⁷ Каріатида — вертикальна підпора у вигляді жіночої постаті. Пюже П'єр (1620–1694) — відомий французький архітектор, скульптор і художник.

виступи, майже непомітні для людського ока, було завиграшки для Жана Вальжана. А там, де стіна утворювала кут, він мов чарами підіймався до висоти третього поверху — напружуючи спину і підколінки, упираючись ліктями й підборами в нерівності кам'яного мурування. Іноді йому вдавалося отак видертись до самого даху в'язниці.

Жан Вальжан розмовляв мало й зовсім не сміявся. Тільки щось надзвичайне могло раз або двічі на рік змусити його зареготати моторошним сатанинським сміхом каторжника. Вигляд у нього був завжди такий, ніби він пильно роздивляється щось жахливе.

Крізь хворобливу уяву людини малорозвиненої, людини, чиї розумові нахили все життя пригнічувались, він невиразно відчував на собі якийсь страхітливий тягар. Повзаючи в густій темряві, він часом підводив голову, дивився вгору і з жахом та гнівом бачив, як громадиться на ньому, здіймаючись у неозору височінь, крута гора, де звалені на одну купу закони, суспільні упередження, люди, події, і та дивовижна піраміда — та сама, яку ми називаємо цивілізацією, — тяжко гнітила і страхала його. У тій потворній і ворухливій купі то зовсім близько, то на недосяжній височині він раптом бачив або людей, або якісь речі, освітлені яскравим світлом: наглядача з кийком, жандарма з шаблею,

архієпископа в осяйній митрі, імператора в блискучій короні. Але те далеке сяйво, замість розвіяти навколо нього ніч, робило її ще похмуришою, ще чорнішою. Усі ті закони, суспільні упередження, події, люди, речі, рухаючись у тому складному й таємничому русі, який нав'язує цивілізації Бог, водночас топталися по ньому з незворушною жорстокістю і невблаганною байдужістю. Душі, скинуті на самісіньке дно нещастя, безталанні люди, загублені в глибинах, куди ніхто вже й не заглядає, відчують, як розчавлює їх усією своєю вагою людське суспільство, таке нещадне й страхітливе для тих, хто опиняється внизу.

Про що ж думав Жан Вальжан, який був саме в такому становищі?

Якби зернятко проса, що потрапило під млинове жорно, могло мати якісь думки, воно міркувало б так само, як Жан Вальжан.

Усе це — дійсність, населена примарами, фантазії, населені реальними образами, — зрештою привело його в особливий душевний стан, який неможливо описати словами.

Іноді, в самому розпалі своєї каторжної праці, він раптом зупинявся й починав думати. Те, що сталося з ним, начебто не мало ніякого сенсу. Він казав собі: «Мабуть, я сплю». Він дивився на наглядача, який стояв за кілька кроків, і той

здавався йому привидом. Та раптом привид оперізував його кийком.

Природа майже не існувала для нього. По суті, Жан Вальжан не помічав ні сонця, ні чудових літніх днів, ні блакитного неба, ні прохолодних квітневих світанків. Я не певен, чи знав він, що таке полегкість на душі.

На завершення можна відзначити, що внаслідок дев'ятнадцятирічного ув'язнення Жан Вальжан, колишній безневинний підрізальник дерев із Фавероля, а тепер грізний каторжник із Тулона, став здатен на погані вчинки двох різновидів: по-перше, він міг учинити щось лихе раптово, не думаючи, спонукуваний інстинктом помсти за сподіяне йому зло; по-друге, він був здатен на лихий учинок, ретельно продуманий і обміркований, пропущений крізь своє сумління — викривлене сумління людини, яка не знала в житті нічого, крім горя. В основі всіх його думок і вчинків лежала ненависть до людського закону.

Така ненависть, коли її розвиток не урветься внаслідок якогось нещасливого випадку, з часом переходить у ненависть до суспільства, потім — у ненависть до людського роду, а далі — в ненависть до всього живого і зрештою знаходить вияв у нездоланному бажанні робити шкоду всім без розбору, будь-якому живому створінню, нехай навіть найневиннішому. Отже, паспорт

небезпідставно характеризував Жана Вальжана як «людину дуже небезпечну».

З кожним роком його душа ставала все зашкарублішою. Зашкарубле серце — сухі очі. Коли Жан Вальжан вийшов із каторги на волю, минуло дев'ятнадцять років відтоді, як він пролив останню сльозу.

6. Нові прикрощі

Та ось настала дивовижна мить, і Жан Вальжан почув неймовірні слова: «Ти вільний!» Здавалося, сліпучий промінь світла раптово осяяв його повиту мороком душу. Але цей промінь дуже скоро потьмянів. Спершу Жан Вальжан був приголомшений відчуттям волі і повірив у нове життя. Та незабаром він побачив, що таке воля для людини з жовтим паспортом.

Перше розчарування спіткало його ще на порозі в'язниці. Він підрахував, що за своє перебування на каторзі заробив сто сімдесят один франк. Правда, у своїх підрахунках він забув про вимушений відпочинок у неділю та на свята, який обійшовся йому в двадцять чотири франки. Були й інші відрахування, і на руки йому видали лише сто дев'ять франків п'ятнадцять су.

Він нічого не зрозумів і почув себе одуреним. Висловлюючись точніше — обікраденим.

Наступного дня після свого звільнення, проходячи через Грас, він побачив біля воріт винокурні чоловіків, які розвантажували паки товару. Він запропонував свої послуги. Робітників не вистачало, його взяли. Він був кмітливий, дужий і спритний. Він старався, хазяїн був явно задоволений. Поки він працював, мимо проходив жандарм і зажадав від нього документи. Довелося показати свій жовтий паспорт. Після цього Жан Вальжан знову взявся до роботи. Незадовго перед тим він запитав у одного з робітників, скільки їм платять у день. Той відповів: «Тридцять су». А що вранці Жан Вальжан мав вирушати далі, то ввечері він підійшов до хазяїна винокурні й попросив заплатити йому. Той мовчки відрахував йому двадцять п'ять су. Жан Вальжан запротестував. Винокур відповів: «Для тебе добре й це». Він наполягав далі. Хазяїн подивився йому просто у вічі й сказав: «Хочеш знову за ґрати?»

І в цьому випадку він почув себе обікраденим.

Суспільство й держава пограбували його, врізавши йому платню.

А тепер і окрема людина вчинила йому дрібний грабунок.

Звільнення — це ще не воля. Можна вийти з в'язниці, проте й далі почувати себе засудженим.

Таке сталося з ним у Грасі. Ми вже знаємо, як зустріли його в Діні.

7. Подорожній прокинувся

Отож коли дзигарі на соборній дзвіниці пробили другу годину ночі, Жан Вальжан прокинувся.

Прокинувся він через те, що під ним була м'яка постіль. Майже двадцять років він не спав у ліжку, і, хоча й ліг одягнений, відчуття було надто нове, щоб не порушити його сон.

Він проспав понад чотири години. Втома його минула. Він не звик спати довго.

Жан Вальжан розплющив очі і якусь мить дивився в темряву, потім знову опустив повіки і спробував заснути.

Коли людина пережила за день багато вражень, коли у голові в неї повно думок, засинає вона відразу, проте вдруге заснути їй не щастить. Сон приходить легко, але повертатися не бажає. Таке сталось і з Жаном Вальжаном. Він не зміг заснути вдруге і став думати.

Він був у тому стані, коли все у голові перемішане. В його мозку щось спалахувало, щось згасало. Давні спогади й спогади сьогоднішні переплутувались, розмивалися, неймовірно збільшувалися, а потім раптово зникали, мов поринали у розхвильовану каламутну воду. Багато думок виникало в нього, але одна поверталася знов

і знов, витісняючи всі інші. Це був спогад про те, як Маглуар розклала на столі шість срібних приборів і срібну супову ложку.

Те срібло не давало йому спокою. Воно було зовсім поруч, за кілька кроків. Коли він проходив через сусідню кімнату, стара служниця складала його в шафку над узголів'ям ліжка. Він добре роздивився ту шафку. Праворуч, коли заходиш із їдальні. Ложки й виделки були масивні, зі старовинного срібла. Із суповою ложкою вони коштують франків двісті. Удвічі більше, ніж він заробив за дев'ятнадцять років каторги.

Цілу годину зблискувала і згасала в його голові ця думка, долаючи певний опір. Пробило третю. Він розплющив очі, рвучко підвівся на ліжку й намацав свій заплічний мішок, який кинув у куток алькова. Потім спустив ноги й сів.

Якийсь час він сидів, снуючи невиразні думки, а тоді раптом нахилився, скинув черевики й обережно поставив їх на килимок біля ліжка. Потім випростався і ще довго сидів, нерухомий, замислений.

Знову й знову, мов наслання, поверталась до нього та сама думка; вона зникала, з'являлася, зникала і знову з'являлася. Крім того, він машинально думав, сам не знаючи чому, про одного в'язня на ім'я Бреве, свого товариша по тулонській каторзі; у того Бреве штани трималися

тільки на одній шлейці, і видиво тієї шлейки знову й знову зринало в уяві Жана Вальжана.

Він усе сидів і сидів не ворушачись і, може, просидів би так до світанку, якби годинник не пробив один удар — чи то чверть, чи то половину години. Здавалося, той удар сказав йому: «Рушай!»

Він став на ноги і вагався ще кілька хвилин дослухаючись. В домі панувала глибока тиша; тоді він нечутно підійшов до вікна, обриси якого ледь вирізнялися в сутіні. Ніч була не дуже темна; в небі висів місяць, раз у раз ховаючись за гнаними вітром хмарами. Через те надворі то яснішало, то поночіло, а в домі стояв мовби густий присмерк.

Підступивши до вікна, Жан Вальжан оглянув його. Воно було незагратоване, виходило в сад, і стулки зачинялися на засувку, як заведено в тих краях. Жан Вальжан розчахнув вікно — та порив холодного вітру, що залетів до кімнати, змусив його знов зачинити стулки. Пильним поглядом він окинув сад. Його оточував низький мур, через який неважко було перелізти. За муром стояли в ряд дерева — однакові проміжки між ними свідчили, що там вулиця.

Оглянувши садочок і мур, Жан Вальжан обернувся з рішучістю людини, яка на щось зважилася, підійшов до алькова, взяв свій заплічний мішок, відкрив його, порився в ньому, вийняв якусь річ, поклав ту річ на ліжку, сунув черевики в одну з

кишень мішка, зав'язав його, закинув за плечі, надів кашкета, насунувши дашок на самісінькі очі, навпомацки знайшов свою палицю й поставив її на підвіконня, прихиливши до лутки, а тоді вернувся до ліжка й рішуче схопив покладену туди річ. То був короткий залізний прут, загострений на кінці, мов спис.

У сутінках годі було роздивитися, що то за гостряк. Відмичка? Чи, може, зброя?

На світлі легко було б розпізнати, що то свічник рудокопа. За тих часів каторжники нерідко працювали в каменярях поблизу Тулона, і тому знаряддя рудокопів потрапляло до їхніх рук. Свічник рудокопа виготовлено з масивного заліза, і він загострений з того кінця, яким його встромляють у розколини каменю.

Жан Вальжан узяв той свічник у праву руку і, стримуючи подих, намагаючись ступати нечутно, попрямував до дверей у сусідню кімнату, в якій, ми знаємо, спав єпископ. Підійшовши, він побачив, що двері прочинені. Єпископ навіть не потурбувався зачинити їх як слід.

8. Що він зробив

Жан Вальжан прислухався. Жодного шереху. Він штовхнув двері.

Він штовхнув їх пальцем з обережністю kota, який хоче увійти до кімнати, але остерігається, що його вижбурнуть геть.

Двері подалися ледь помітно.

Він зачекав хвилину і штовхнув їх уже сміливіше.

Двері розчинилися ширше і знов нечутно. Тепер отвір став досить широкий, і він міг би пройти. Але столик біля дверей загороджував прохід.

Жанові Вальжану довелося штовхнути двері втретє. Цього разу погано змащена завіса гучно зарипіла в темряві.

Жан Вальжан затремтів. Рип незмащеної завіси відлунув у його вухах, наче грім сурми, що кличе на Страшний суд.

Жаскі видіння зринули перед ним у ту мить. Йому навіть здалося, що дверна завіса раптом ожила й гавкає, мов собака, застерігаючи про небезпеку і будячи поснулих людей.

Він завмер на місці, приголомшений, і важко опустився з пальців на п'яти. Йому здавалося, що кров стугонить у нього в скронях, мов два ковальські молоти, а дихання вилітає з грудей зі свистінням вітру, який вихоплюється з тунелю. Він не сумнівався, що це роздратоване рипіння поставить на ноги весь дім, що двері підняли тривогу й покликали на поміч. Зараз підхопиться на

ноги старий, жінки знімуть крик, збіжаться сусіди; не мине й чверті години, як усе місто гудітиме, мов розтривожений вулик. Уся жандармерія буде на ногах. Жан Вальжан уже вважав себе пропащим.

Він завмер там, де стояв, застигши, мов соляний стовп, не наважуючись ворухнутися.

Збігло кілька хвилин. Двері були розчинені навстіж. Він осмілився заглянути в кімнату. Ніщо там не ворухнулось. Він нашорошив вуха. В домі не чуто було жодного шереху. Рип незмащеної завіси не розбудив нікого.

Перша небезпека минула, але Жан Вальжан усе ще не отямився від страшної тривоги. Проте він не відступив. Він думав тепер тільки про одне — зробити задумане якомога скоріше. Ступивши крок уперед, він увійшов до кімнати.

Там панував цілковитий спокій. Подекуди проступали невиразні обриси якихось речей, що вдень були розкиданими на столі паперами, розгорнутими фоліантами, стосиком складених на табуреті книжок, кріслом, на якому висів одяг, стільчиком для моління — усе це тепер мало вигляд розмазаних плям, темніших або світліших.

Жан Вальжан просувався вперед обережно, щоб не наскочити на меблі. Він чув у глибині кімнати рівне і спокійне дихання. Єпископ спав.

Нараз Жан Вальжан зупинився. Він уже стояв біля ліжка. Він дійшов туди скоріше, ніж сподівався.

Іноді природа явно втручається в наші вчинки, мовби остерігаючи: «Спершу подумай, а тоді роби». Майже півгодини небо затуляла велика хмара, і саме тоді, коли Жан Вальжан підступив до ліжка, хмара ніби умисне роздерлась, і місячний промінь, ковзнувши крізь вікно, освітив обличчя єпископа. Він мирно спав. У Нижніх Альпах ночі холодні, і єпископ лежав у постелі майже одягнений, рукави коричневого підрысника закривали йому руки до зап'ястків. Голова лежала на подушці, одна рука звисала з ліжка. Обличчя немов променилося виразом задоволення, надії і блаженного спокою. Воно не всміхалося, воно сяяло. На чолі грав відблиск невидимого світла. Душі праведників уві сні споглядають таємниче небо.

Відблиск того неба сяяв на обличчі єпископа.

Водночас його лице світилося зсередини, бо це небо перебувало в ньому самому. То була його совість. Коли місячний промінь упав на обличчя сплячого і злився з отим внутрішнім світінням, навколо єпископа утворився мовби осяйний німб, пом'якшений, проте, майже прозорою сутінню. Місяць у небі, занурена в сон природа, сад, у якому ніщо не шелесне, тиша в будинку надавали

особливої величі відпочинку цього мудреця з його шляхетною сивиною і довірливим обличчям — обличчям старого чоловіка, який спить сном дитини.

Жан Вальжан нерухомо стояв у тіні, стискаючи свій свічник, і злякано дивився на осяяного старого. Ніколи в своєму житті не бачив він нічого подібного.

Ніхто не вгадав би, що діялося в його душі, навіть він сам. Щоб спробувати це збагнути, слід уявити собі людину шалену й дику, перед людиною, яка є втіленням доброти. Навіть на Жановому обличчі годі було щось прочитати. Воно висловлювало тупий подив. Він дивився — і більш нічого. Але що він думав? Невідомо. Одне безперечно: він був схвильований і стривожений.

Його погляд не відривався від старого. Дивна нерішучість опанувала його. Здавалося, зараз він або провалить цю голову, або поцілує цю руку.

Через якусь хвилю ліва рука Жана Вальжана повільно піднялася, і він скинув кашкета; потім так само повільно рука опустилась, і каторжник знову вступився в єпископа з кашкетом у лівій руці і страшною зброєю в правій; волосся стояло сторч над насупленим лобом.

Єпископ і далі спокійно спав під цим жахливим поглядом.

Нараз Жан Вальжан надів кашкета і, не дивлячись на єпископа, підступив до шафки, яку розгледів над узголів'ям. Він підняв залізний свічник, певне, щоб зламати замок, але в замку стримів ключ. Він відчинив шафку; кошик зі сріблом одразу впав йому у вічі. Він узяв його, потім широкими кроками, не остерігаючись, перетнув кімнату, дістався до дверей, увійшов у молельню, відчинив вікно, схопив свою палицю, переступив через підвіконня, поклав срібло в мішок, викинув кошика, перебіг через сад, перестрибнув, наче тигр, через мур і кинувся навтіки.

9. Як трудився єпископ

Наступного ранку монсеньйор Б'єнвеню прогулювався в садочку, коли до нього підбігла вкрай схвильована Маглуар.

— Ваша превелебносте, ваша превелебносте! — кричала вона. — Ви не знаєте, де кошик, у який я складаю срібло?

— Знаю, — відповів єпископ.

— Слава Богу! — вигукнула служниця. — А то я не могла збагнути, куди він подівся.

Єпископ щойно підняв кошика з грядки. Він подав його Маглуар.

— Ось він.

— Отакої! Таж кошик порожній! А де срібло?

— А! — сказав єпископ. — То вас цікавить срібло? Я не знаю, де воно.

— О Господи! О Боже! Срібло вкрадено! Це ваш учорашній гість його прихопив!

Як оком змигнути, стара метнулася до молельні, заглянула в альков і повернулася у сад. Єпископ саме нахилився над рідкісним екземпляром варешниці гільйонської, зламаної, коли кошик упав на грядку. Почувши крик служниці, він випростався.

— Ваша превелебносте, той чоловік зник! Срібло вкрадено!

У цю мить її погляд упав на куток огорожі, де виднілися сліди втечі. Дашок над муром в одному місці був зірваний.

— Погляньте! Він переліз через мур! Ой лишенько! Він украв наше срібло!

Єпископ якусь мить мовчав, потім подивився на Маглуар лагідним і серйозним поглядом.

— А власне, хіба те срібло належало нам? — запитав він.

Маглуар була спантеличена. Після короткої мовчанки єпископ провадив:

— Пані Маглуар, я припустився помилки, так довго користуючись тим сріблом. Воно належало бідним. А хто такий наш учорашній гість? Безперечно, бідняк.

— Ісусе праведний! Та хіба ті ложки й виделки були потрібні мені або вашій сестрі? Нам то байдуже. Але чим їстимете тепер ви, ваша превелебносте?

Єпископ подивився на неї здивовано.

— Отакої! Хіба в нас немає олив'яних приборів?

Маглуар знизала плечима.

— Оливо має запах.

— То їстимемо залізними.

Служниця скривила промовисту гримасу.

— Залізо має присмак.

— Тоді дерев'яними, — сказав єпископ.

Незабаром він снідав за тим самим столом, за яким учора сидів Жан Вальжан. За сніданком монсеньйор Б'єнвеню весело сказав, звертаючись до сестри, котра сиділа мовчки, і до Маглуар, яка глухо бурчала, що немає потреби ні в ложці, ні у виделці, навіть дерев'яних, для того, щоб умочити кусень хліба в чашку з молоком.

— Подумати тільки! — казала сама до себе Маглуар, ходячи від кухні до столу. — Пустити отакого на ніч! Яке щастя, що він тільки скоїв крадіжку!

Коли брат і сестра вже підводилися з-за столу, в двері постукали.

— Заходьте, — сказав єпископ.

Двері відчинилися. Дивний гурт збуджених людей з'явився на порозі. Троє чоловіків тримали за комір четвертого. Троє були жандарми. Четвертий — Жан Вальжан.

Унтер-офіцер, який, певно, був начальником дозору, підійшов до єпископа і по-військовому віддав честь.

— Ваша превелебносте... — почав він.

На ці слова Жан Вальжан, який стояв похмурий і пригнічений, здивовано підвів голову.

— Ваша превелебність... — прошепотів він. — А я думав, кюре...

— Помовч! — наказав жандарм. — Це його превелебність єпископ.

Тим часом монсеньйор Б'єнвеню підійшов до гурту так швидко, наскільки дозволяв йому похилий вік.

— А, це ви! — вигукнув він, звертаючись до Жана Вальжана. — Я радий бачити вас. Але чому ви не взяли свічки — я ж вам віддав і їх? Вони теж срібні і коштують франків двісті, не менше.

Жан Вальжан витріщив очі й глянув на єпископа з виразом, який годі було описати людською мовою.

— Виходить, цей чоловік сказав правду, — мовив унтер-офіцер. — Він біг так, наче втікав від когось. Ми затримали його й обшукали. Знайшли у нього це срібло...

— І він сказав вам, — перебив єпископ усміхаючись, — що срібло дав йому старий священик, у якого він провів ніч? Так воно і є. Це непорозуміння, що ви його затримали.

— То ми можемо відпустити його? — спитав унтер-офіцер.

— Звичайно, — сказав єпископ.

Жандарми пустили Жана Вальжана, і той поточився назад.

— Мене й справді відпускають? — пробелькотів він.

— Авжеж, відпускаємо, ти що, оглух? — відповів один із жандармів.

— Мій друже, — озвався єпископ, — перед тим як піти, візьміть ваші свічки. Ось вони.

Він підійшов до каміна, взяв свічки й подав їх Жанові Вальжану. Обидві жінки дивилися на все це без жодного слова, руху або погляду, які могли б перешкодити єпископові.

Жан Вальжан тремтів усім тілом. Машинально, з розгубленим виглядом він узяв свічки.

— А зараз, — мовив єпископ, — ідіть собі з миром. До речі, друже, коли ви завітаєте до мене ще, вам нема потреби йти через сад. Ви завжди можете вийти крізь парадні двері. Вони зачинені тільки на клямку і вдень, і вночі.

Потім він обернувся до жандармів:

— Панове, ви можете йти.

Жандарми пішли.

Здавалося, Жан Вальжан от-от знепритомніє.

Єпископ підступив до нього і сказав тихим голосом:

— Не забувайте, ніколи не забувайте, що ви обіцяли мені використати це срібло на те, щоб стати чесною людиною.

Жан Вальжан, який нічого не обіцяв, приголомшено дивився на нього. Єпископ вимовив свої слова з особливим притиском. А тоді додав урочистим голосом:

— Жане Вальжане, брате мій, ви більше не належите злу, ви належите добру. Я купую вашу душу: я забираю її в духа тьми і передаю Богові.

10. Малюк Жерве

Жан Вальжан вийшов з міста так покvapно, ніби за ним гналися. Він швидко йшов полями, обираючи дороги і стежки, які траплялися, й не помічаючи, що кружляє майже на місці. Так він проблукав цілий ранок, нічого не ївши й не відчуваючи голоду. Жан Вальжан був під владою безлічі нових почуттів. Його душив глухий гнів. Проти кого? Цього він не знав. І не міг би збагнути, почував себе зворушеним чи приниженим. Часом його опановувало дивне розчулення, яке він гнав

від себе, протиставляючи йому всю озлобленість, накопичену за останні двадцять років. Цей стан виснажував Жана Вальжана. З тривогою він бачив, як ламається жакливий спокій, викуваний у ньому жорстокою несправедливістю, і запитував у себе: що ж прийде на зміну цьому спокою? Іноді йому здавалося, що краще б жандарми знову відвели його до в'язниці: до такого він звик, і це менше схвилювало б його, ніж те, що сталося. Хоч і була вже пізня осінь, а проте на кущах досі траплялися квіти, і пахощі пелюсток нагадували Жанові Вальжану дитинство. Ці спогади були майже нестерпні — надто давно вони не зринали.

Такі невиразні думки й почуття мучили його цілий день.

Коли сонце вже схилилося на захід, і навіть найменший камінчик відкидав довгу тінь, Жан Вальжан сів відпочити за кущем посеред широкої пустельної рівнини. Усе навколо було забарвлене в рудий колір, на обрії мріли тільки Альпи. Ніде не стриміла навіть дзвіниця якої-небудь сільської церкви. Жан Вальжан був десь за три льє від Діня. За кілька кроків від куща бігла стежка, яка перетинала рівнину.

Заглиблений у свої роздуми, від чого цей обшарпаний волоцюга, певно, здався б випадковому перехожому ще страшнішим на вигляд, Жан Вальжан раптом почув веселий спів.

Він повернув голову й побачив, що стежкою йде хлопчик савояр років дванадцяти з музичною катеринкою на боці і з ученим байбаком у скриньці за спиною — один із тих лагідних та веселих хлоп'ят, які мандрують по всій Франції, блискаючи голими коліньми крізь дірки на штанцях.

Час від часу хлопець спинявся і, мовби граючи в крем'яхи, підкидав на долоні кілька монеток — мабуть, усе своє багатство. Серед тих монет була одна в сорок су.

Хлопчина зупинився біля куща, за яким сидів Жан Вальжан, і підкинув свої монетки, які досі вправно ловив тильним боком долоні.

Та цього разу монета в сорок су впала на землю й покотилася за кущ, у напрямку до Жана Вальжана.

Жан Вальжан наступив на неї ногою.

Але хлопець стежив за монетою й побачив незнайомця.

Він анітрохи не здивувався і підійшов просто до нього.

Місце було безлюдне. Тишу порушували тільки далекі крики зграйки птахів, що летіли високо в небі.

Хлопець обернувся спиною до сонця — воно позолотило йому волосся і кривавим відблиском лягло на люте обличчя Жана Вальжана.

— Віддайте мою монету, — сказав малий савояр безтурботним голосом довірливої дитини.

— Як тебе звати? — спитав Жан Вальжан.

— Малюк Жерве, добродію.

— Іди собі, — сказав Жан Вальжан.

— Віддайте мою монету, — повторив хлопець.

Жан Вальжан опустив голову й нічого не відповів.

— Віддайте мою монету, добродію! — не вгавав хлопець.

Погляд Жана Вальжана не відривався від землі. Здавалося, він нічого не чує. Хлопчик смикнув його за комір і водночас спробував зіпхнути важкий, окутий залізом, черевик зі свого скарбу.

— Мені потрібна моя монета! Мої сорок су!

Хлопець заплакав. Жан Вальжан підвів голову. Очі його були затьмарені. Він здивовано вступився в малого, тоді простяг руку до палиці й крикнув страшним голосом:

— Хто тут?

— Я, добродію, — відповів хлопець. — Малюк Жерве. Я! Я! Віддайте мої сорок су! Приберіть, будь ласка, свій черевик!

Зрештою хлопець розсердився і вигукнув майже погрозово:

— Ану, приберіть ногу! Приберіть ногу, кажу, ви чуєте?

— Це й досі ти! — сказав Жан Вальжан; він рвучко підвівся, але ногу з монети не зняв. — Геть звідси, поки живий!

Хлопець злякано глипнув на нього й весь затремтів. Якусь мить він стояв приголомшений, а тоді чимдуж кинувся навітки, жодного разу не осмілившись обернутися або скрикнути.

Та незабаром він засапався і був змушений зупинитися. Крізь свою задуму Жан Вальжан почув, що малий схлипує.

Ще через кілька хвилин хлопець зник.

Сонце зайшло. Навколо Жана Вальжана почав гуснути присмерк. Він не їв від самого ранку. Схоже, його лихоманило.

Він стояв на ногах і не змінив пози, відколи хлопець кинувся навітки. Дихаючи важко й уривчасто, він, здавалося, пильно розглядав синій фаянсовий черепок, який лежав у траві. Та ось Жан Вальжан затремтів, відчувши вечірній холод.

Він низько насунув на лоб кашкета, машинально застібнув блузу, ступив крок і нахилився підняти свою палицю.

У цю мить він помітив монету в сорок су — вона блищала між кременцями, вдавнена в землю підошвою його черевика.

Його мов ударило гальванічним струмом.

«Що це?» — пробурмотів він крізь зціплені зуби й відступив на три кроки назад. Проте не міг відірвати погляду від блискучої монети, що в темряві здавалася розплющеним оком, яке пильно дивилося на нього.

Так збігло кілька хвилин. Аж раптом він судомно кинувся до монети, схопив її й, випроставшись, став озиратися на всі боки, тремтячи, мов наполоханий звір.

Він не побачив нічого. Сутеніло, пустельна рівнина дихала холодом. Фіолетовий туман клубочився у відсвітах вечірньої заграви.

Тоді Жан Вальжан швидко подався в той бік, куди втік хлопець. Через сотню кроків він став, розглянувся і не побачив нікого.

— Малюче Жерве! Малюче Жерве! — голосно заволав він.

Ніхто йому не відповів.

Навкруги була тільки неозора рівнина і густий присмерк, у якому губився його погляд, і тиша, що поглинала його голос.

Дув крижаний вітер, і все навкруг оживало, мов у жаскому сні. Кущі вимахували вітами, як розлючені привиди. Так ніби комусь погрожували.

Жан Вальжан рушив далі, потім кинувся бігти. Час від часу він зупинявся і в нестямі кричав страшним голосом:

— Малюче Жерве! Малюче Жерве!

Якби хлопець і почув його, він би, звісно, побоявся показатись йому на очі. Проте він був, либонь, уже далеко.

Жан Вальжан перестрів священника, який їхав верхи на коні. Він підійшов до нього й спитав:

— Пане кюре, ви не бачили малого хлопця?

— Ні, — відповів священник.

— Його звати малюк Жерве.

— Я не бачив нікого.

Жан Вальжан дістав зі своєї торби дві п'ятифранкові монети й подав священникові.

— Пане кюре, це для ваших бідняків. Я шукаю хлопця років десяти, з байбаком і катеринкою. Один із тих савоярів...

— Я не стрічав його.

— Малюк Жерве. Може, ви знаєте, в якому селі він живе?

— Коли ви правильно описали його, друже, то це хлопець не з місцевих. Вони ходять від села до села. Ніхто не знає їх.

Жан Вальжан у нестямі подав священникові ще дві п'ятифранкові монети.

— Для ваших бідняків, — сказав він.

І з глухим розпачем у голосі додав:

— Пане абат, заарештуйте мене. Я злодій.

Священик приострожив коня і помчав геть, дуже наляканий.

Жан Вальжан побіг далі в тому самому напрямку, куди кинувся бігти спочатку.

Він ще довго роздивлявся навколо, гукав, кричав, але більш не зустрів нікого. Двічі або тричі підбігав до темної плями, що в сутінках здавалася лежачим або сидячим хлопцем. Проте щоразу то був куш або камінь. Нарешті він зупинився на роздоріжжі трьох стежок. Місяць уже зійшов. Жан Вальжан подивився в далечінь і востаннє гукнув:

— Малюче Жерве! Малюче Жерве! Малюче Жерве!

Його крик розтанув у тумані, не відбившись навіть луною. Він ще раз пробурмотів: «Малюче Жерве!» — але голос його ослаб. То було останнє зусилля; ноги його підігнулись і, мов придавлений нечистим сумлінням, він опустився на камінь, вчепився руками у волосся, припав обличчям до колін і крикнув:

— Який же я негідник!

А тоді серце його переповнилось, і він заплакав. Уперше за останні дев'ятнадцять років.

Коли Жан Вальжан вийшов від єпископа, він не розумів, що діється в його душі. Підсвідомо він з усієї сили опирався доброті й лагідним словам старого: «Ви обіцяли мені стати чесною людиною. Я купую вашу душу. Я забираю її в духа тьми і передаю Богові». Ці слова знову й знову лунали у його вухах. Він протиставляв небесній доброті

єпископа гординю, яка в людині є оплотом зла. Він не хотів розлучатися зі своєю ненавистю до людей, яку виплекав за останні роки, бо ця ненависть дарувала йому гірку втіху, і він розумів, що почалася нещадна боротьба між його злобою і добротою єпископа, що тепер йому лишається одне з двох: або піднятися вище, ніж сам єпископ, або впасти нижче за послідушого каторжника. Іншого вибору не було. Проте навряд чи Жан Вальжан міг виразно збагнути, що з ним діється. Він скоріше відчував, ніж усвідомлював подібні думки, і вони сповнювали його нестерпною, майже болісною тривогою. Він зустрівся з єпископом, тільки-но вибравшись зі страшної ями, яка зветься в'язницею, і сліпуче світло його праведної доброти відбилось у очах недавнього каторжника різким болем. Хто вийшов із темряви, той боїться яскравого світла... Як він житиме далі? Думаючи про це, Жан Вальжан тремтів від жаху. В одному тільки сумніві не було: після зустрічі з єпископом він став зовсім іншою людиною.

Перебуваючи в такому стані, Жан Вальжан здибав малюка Жерве і забрав у нього сорок су. Навіщо? Він і сам не зміг би цього пояснити. Власне, то не він пограбував малого, а звір, який жив у ньому; скоряючись своєму дикому інстинкту, той звір поставив ногу на монету, тим часом як розум Жана Вальжана борсався в плутанині нових

відчуттів і думок. Коли розум пробудився і побачив, що накоїв звір, Жан Вальжан закричав від жаху.

Бо, відібравши в хлопця гроші, він, по суті, вчинив те, на що вже був нездатний.

Хай там як, а цей останній злочин справив на Жана Вальжана вирішальний вплив. Він пронизав його збурену свідомість і чітко розділив хаос у його душі на морок і світло.

У першу мить, ще й не усвідомивши як слід свого вчинку, він кинувся шукати хлопця, щоб повернути йому гроші, та скоро зрозумів, що всі його зусилля марні. Тоді він крикнув у розпачі: «Який же я негідник!» і в цю мить раптом побачив перед собою страшного й бридкого каторжника Жана Вальжана з палицею в руках, з мішком, у якому лежали крадені речі, з похмурим обличчям, з огидними думками в голові.

Отак Жан Вальжан дивився на самого себе, і водночас крізь цей образ, створений галюцинацією, він помітив у таємничій глибині слабкий вогник. Пильніше придивившись до того вогника, який засяяв у його свідомості, він побачив людську постать — то був єпископ.

Він по черзі роздивлявся цих двох людей, що маячили перед його внутрішнім зором: єпископа і Жана Вальжана. Аж ось єпископ почав рости і все яскравіше сяяти, а Жан Вальжан зменшувався і

тьмянів. Зрештою він перетворився на тінь і через мить щез. Залишився один єпископ.

Він наповнив душу цього нещасного чудотворним сяйвом.

Жан Вальжан довго плакав. Він проливав гарячі сльози, він схлипував розпачливіше, ніж слабка жінка або нажахана дитина.

Поки він плакав, свідомість його все дужче прояснювалась. Його перша провина, його довготривала спокута, його зовнішнє отупіння, його внутрішнє очерствіння, вихід на волю з планами помсти у голові, зустріч із єпископом і останній злочин — пограбування малого хлопця (злочин тим огидніший, тим страхітливіший, що він скоїв його після прощення єпископа), — усе це постало перед Жаном Вальжаном у зовсім новому світлі. Він згадав своє життя, і воно здалося йому жахливим; він подивився собі в душу і побачив, що вона бридка. А проте якесь чудесне світло проливалось на це життя і на цю душу. Він мав таке відчуття, ніби бачить диявола в промінні райського сонця.

Скільки годин Жан Вальжан отак проплакав? І що зробив він потім? Куди пішов? Це лишилося невідомим. Правда, один возій, який доставляв вантажі з Гренобля і прибував у Дінь о третій ранку, запевняв, ніби тієї самої ночі, проминаючи єпископське подвір'я, він бачив якогось чоловіка,

що стояв у темряві навколішки біля дверей будинку монсеньяора Б'єнвеню.

Книга третя

Довірити чужому — це іноді те саме, що покинути

1. Зустріч двох матерів

У першій чверті цього сторіччя була в Монфермеї, поблизу Парижа, корчма, її хазяями було подружжя на прізвище Тенардье. На дошці, прибитій над дверима корчми, був грубо намальований чоловік, який ніс на спині іншого чоловіка в позолочених генеральських еполетах із великими срібними зірками; червоні плями, мабуть, означали кров; решта картини, затягнена суцільним димом, напевне, зображувала битву. Внизу був напис:

«СЕРЖАНТ ВАТЕРЛОО».

Нема нічого незвичайного в тому, що біля дверей заїзду стояв який-небудь віз. Проте колимага або, власне, рештки колимаги, що захаращували вулицю перед корчмою «Сержант Ватерлоо» одного весняного вечора 1818 року, поза

всяким сумнівом, привернули б до себе увагу художника, який би там опинився.

То був передок важких биндюгів, призначених для перевезення дощок, обаполів та колод. Він складався з товстої залізної осі, з якої стримів важкий дишель, і двох величезних коліс. Дерева зовсім не видно було під грязюкою, а заліза — під товстим шаром іржі. Під віссю провисав товстелезний ланцюг, яким колись обв'язували колоди.

Посередині ланцюг майже торкався землі, і того вечора на ньому сиділи, мов на гойдалці, дві малі дівчинки; одній було років два з половиною, другій — десь півтора року, і меншенька сиділа на руках у більшої. Щоб дівчатка не впали на землю, їх було прив'язано хусткою. Якось мати побачила страхітливий ланцюг і сказала: «Та це ж чудова гойдалка для моїх діток!»

Обидві дівчинки, прегарно й досить таки вигадливо вдягнені, променилися радістю. Вони були схожі на дві троянди, що розквітли серед іржавого брухту, — їхні оченята сяяли, рожеві щічки сміялися. Одна дівчинка мала темно-русяве волосся, друга — брунатне. На їхніх наївних личках світився захоплений подив. Квітучий кущ, який стояв поблизу, дихав на перехожих пахощами, і, здавалося, ті пахощі линуть від дівчаток. А над двома гарненькими голівками, наче розчиненими у

світлі, здіймався страхотливий передок биндюгів, почорніле від іржі плетиво вигинів та похмурих зламів, схоже на отвір печери. За кілька кроків звідти, на порозі корчми, сиділа жінка з обличчям не вельми привабливим, але в цю мить осяяним щирою материнською ніжністю; вона гойдала діток за допомогою довгої мотузки. На кожен порух ланцюга товстелезні кільця відгукувалися моторошним скреготінням, схожим на лютий звірачий рик. Дівчатка зойкали від захвату, призахідне сонце поділяло їхню радість, — і що могло бути чарівнішого, аніж оця примха випадку, яка перетворила ланцюг титанів на гойдалку для янголят?

Колисаючи своїх діток, мати фальшиво наспівувала дуже модний за тих часів романс:

«Так треба», — мовив лицар...

Захоплена співом і спогляданням дівчаток, вона зовсім не дивилась на вулицю.

А тим часом, якраз у ту мить, коли вона починала перший куплет романсу, хтось підійшов до неї, і раптом над самим вухом вона почула голос:

— Які гарні у вас дітки, пані!

«прекрасній Іможіні...» —

відповіла мати наступним рядком романсу й обернулась.

Перед нею стояла якась жінка з дитиною на руках.

Крім того, незнайомка несла великий і, мабуть, важкий клумак.

Дитина тієї жінки була чарівною дівчинкою років двох чи трьох, вбраною не менш вишукано й кокетливо, ніж дівчатка, які сиділи на ланцюгу. На ній був мереживний чепчик із тонкого ситцю й обшита тасьмою блузочка. З-під задертої спіднички виглядала біла, наче вирізьблена ніжка. Дівчинка мала рожеві щічки й пашіла здоров'ям. Оченята були прикриті довгими віями. Дитина спала.

Тільки малі діти можуть спати таким безтурботним сном. Ніжні руки матерів — для них надійний захисток.

Молода мати дівчинки, навпаки, здавалася сумною. Чи була вона гарна? Можливо. Але в своєму вбранні робітниці, яка прагне знову стати селянкою, цього не було помітно. Густе пасмо білявого волосся вибивалося з-під убогого чепчика, туго зав'язаного біля підборіддя. Гарними зубами можна милуватися, коли людина сміється, але ця жінка не сміялася. Очі її, либонь, давно не просихали від сліз. Вона була бліда, стомлена і здавалася хворою; на дівчинку, що спала в неї на руках, вона дивилась тим незвичайним поглядом,

яким мати дивиться на своє маля. Руки в неї були засмагли і вкриті ластовинням, указівний палець загрублий і сколотий голкою. На ній був брунатний плащ із грубої вовни, полотняна сукня й важкі черевики.

Цю молоду жінку звали Фантіна. Той, хто бачив її рік тому в Парижі, тепер навряд чи впізнав би її.

Фантіна народилася в Монтреї-Приморському. Від яких батьків? Невідомо. Ніхто ніколи не знав ні її батька, ні матері. Чому дівчинку звали Фантіною, а не якось інакше? Хтозна.

Не маючи батьків, вона не могла мати й прізвища. Її не охрестили — тоді ще при владі була Директорія і церкви стояли закриті. Отож малу нарекли так, як заманулося першому перехожому, що зустрів посеред вулиці це босоноге дівча. Мала Фантіна — та й годі. Більш ніхто нічого про неї не знав. У десять років вона покинула місто і найнялася до якихось селян. У п'ятнадцять — подалася до Парижа «шукати щастя». Фантіна була вродлива. Вона мала густі біляві коси й чудові зубки.

Вона працювала, щоб заробити собі на життя. Але яке то життя без кохання? і вона закохалася.

Фантіна покохала Толом'еса.

Толом'єс був підстаркуватий тридцятирічний студент, багатий, з чотирма тисячами франків річної ренти.⁸ Молодість його уже згасала — він мав зморшки й досить помітну лисину, не дораховувався кількох зубів, — але це не заважало йому бути веселим і безтурботним. Утрачені зуби він замінив жартами, волосся — життєрадісністю, здоров'я — іронією. До всього, він ще й пописував вірші.

Закохавшись уперше в житті, Фантіна кохала Толом'єса щиро й вірно. Вона любила його як свого чоловіка й народила від нього дитину. Проте для Толом'єса то була просто чергова інтрижка, і, закінчивши свою науку в Парижі, він поїхав. Фантіна залишилася сама. За той час, поки тривав її зв'язок із Толом'єсом, вона відвикла від праці і призвичаїлася до втіхи й безтурботного життя. Вона зовсім занедбала те скромне ремесло, яке знала, і втратила всіх замовників. У неї не лишилося жодних засобів до життя. Фантіна читала по складах і зовсім не вміла писати; в дитинстві її навчили тільки підписувати своє ім'я. Скориставшись послугами громадського писаря, вона надіслала листа Толом'єсові, потім другого й

⁸ Рента — прибуток у відсотках, що його одержує власник капіталу.

третього. Толом'єс не відповів на жоден. Одного дня Фантіна почула, як дві кумасі говорили, дивлячись на її доньку: «Хіба цих дітей сприймають серйозно? Тільки плечима знизують, та й годі!» Тоді Фантіна уявила собі, як Толом'єс знизує плечима на думку про своє дитя, і в її серці закипіло обурення проти цього чоловіка. Але що їй було робити? Вона припустилась однієї помилки, але в душі лишалася сором'язливою й доброчесною. Невиразно відчуваючи, що їй загрожує небезпека скотитися на саме дно, Фантіна вирішила повернутися у своє рідне місто, в Монтрей-Приморський. Може, хтось упізнає її там і візьме на роботу. Але для цього треба буде приховати свій гріх. Фантіна передчувала, що скоро їй доведеться пережити розлуку, ще гіркішу, ніж попередня. Серце її стискалося від горя, але вона не відступила від прийнятого рішення. Фантіна, як побачимо далі, вміла дивитися просто в очі злигодням життя.

Вона мужньо відмовилася від прикрас і гарного вбрання, пошила собі одягу з грубого полотна, а весь свій шовк, усі свої стрічки й мережива використала на те, щоб причепурити доньку — єдину гордість, яка їй лишилася. Продавши все, що мала, вона виторгувала двісті франків, сплатила дрібні борги, і в неї лишилося десь франків вісімдесят. Їй було двадцять два роки,

коли одного чудового ранку вона покинула Париж із дитиною на руках.

Більше нам не доведеться згадувати про Фелікса Толом'єса. Скажемо тільки, що через двадцять років, за короля Луї-Філіппа, це був відомий провінційний адвокат, впливовий і багатий, мудрий виборець і суворий присяжний — як і завжди, ласий до втіхи.

Пройшовши частину дороги пішки, а частину проїхавши в так званих «малих екіпажах паризьких околиць», де брали три-чотири су за льє, Фантіна опівдні дісталась до Монфермея.

Проминаючи корчму Тенардьє, вона побачила двох чарівних дівчаток у потворній гойдалці і, засліплена цією картиною щастя, зупинилася.

Чари існують. Ті двоє малят зачарували нещасну матір.

Вона дивилася на них, зворушена до глибини душі. Коли бачиш янголів, виникає думка про рай. Фантіні здалося, що над дверима тієї корчми провидіння накреслило таємничий знак: «ТУТ». Ті двоє малят вочевидь були такі щасливі! Дивлячись на них, вона геть розчулилась, і в ту мить, коли мати дівчаток переводила подих між двома рядками романсу, у Фантіни несамохіть вихопилося:

— Які гарні у вас дітки, пані!

Найкровожерливіші звірі лагідніють, коли хтось пестить їхніх малят. Мати дівчаток підвела

голову, подякувала й запросила перехожу посидіти на лавці біля дверей — сама вона сиділа на порозі. Жінки почали гомоніти.

— Мене звати пані Тенардье, — сказала мати двох малят. — Ми з чоловіком держимо цю корчму.

І знову замуликала свій романс:

«Прощай, моя царице,
я їду в Палестину...»

Пані Тенардье була жінка руда, тілиста, неоковирна — справжній тип «баби-солдата» в усій його непривабливості. І водночас вона любила маніритись — наслідок захоплення романтично-сентиментальним читвом. Це була мужикувата манірниця. Давні романи іноді дуже впливають на уяву корчмарок. Пані Тенардье була ще молода, десь років тридцяти, не більше. Якби ця жінка підвелася на весь свій зріст, то її здоровенна постать велетки з ярмаркового балагану, можливо, стривожила б подорожню і та відмовилася б від свого наміру, про який ми розповімо далі. Сидить людина чи стоїть — ось від чого іноді залежить чиясь доля.

Фантіна розповіла про себе, трохи змінивши деякі подробиці.

Вона, мовляв, робітниця; чоловік у неї помер, роботи не стало, і вона вирішила податись на свою

батьківщину; з Парижа вийшла сьогодні вранці; нести дитину їй було важко, вона сіла в екіпаж і доїхала до Вільмонбля; а від Вільмонбля до Монфермея дійшла пішки. Дитина теж дибала ніжками, але не багато, воно ж бо зовсім мале, отож довелося взяти її на руки, і крихітка заснула.

І мати палко цмокнула дівчинку, розбудивши її поцілунком. Мала розплющила очі, великі й сині, як у матері, і з дитячою цікавістю розглянулась навкруги. Потім засміялась і ковзнула з рук на землю, хоч мати й намагалась її утримати. Дитині явно хотілось побігати. Раптом вона помітила двох дівчаток на їхній гойдалці. Мала завмерла й від захвату висунула язик.

Матуся Тенардьє розв'язала хустку, поставила своїх дівчаток на землю і сказала:

— Пограйтеся втрьох.

У такому віці знайомляться швидко, і через хвилину малі Тенардьє вже гралися з гостею, риючи в землі ямки.

Жінки розмовляли далі.

— Як звати вашу крихітку?

— Козетта.

Власне, дівчинку звали Єфразі. А вже з Єфразі мати утворила зменшувально-пестливе ім'я Козетта, керуючись ніжним і незбагненим материнським інстинктом. Так ото з Хосефи утворюють Пепіту, а з Франсуази — Сілегту. Такі

перетворення імен не здатен пояснити жоден учений-мовознавець. Ми знали одну бабусю, яка з Теодори примудрилася зробити Ньюю.

— Скільки їй?

— Скоро три роки.

— Як моїй старшенькій.

Тим часом троє діток збилися до купи, нажахані й щасливі. Сталася надзвичайна подія: із землі виповз великий червак, і вони тремтіли від страху й захвату.

Білі личка торкались одне одного; здавалося, три голівки оточені одним осяйним німбом.

— Ну й діти! — вигукнула пані Тенардье. — Як швидко вони знайомляться! Глянеш на цих — три сестрички та й годі!

Це слово стало тією іскрою, якої, мабуть, і чекала друга мати. Вона схопила Тенардье за руку, пильно подивилася на неї і сказала:

— Ви не погодилися б доглянути мою дитину?

Тенардье зробила здивований рух, який не означав ні згоди, ні заперечення.

Козеттина мати провадила:

— Розумієте, я не можу взяти малу з собою до свого міста. З дитиною буде важко знайти роботу. Само провидіння спрямувало мене до вашої корчми. Коли я побачила ваших діток — таких доглянутих, таких щасливих, це схвилювало мене

до глибини душі. Я сказала собі: осьде чудова мати. Погляньте, вони й справді як три сестрички. І, зрештою, я скоро по неї вернуся. То ви згодні залишити мою доньку в себе?

— Треба подумати, — сказала Тенардьє.

— Я платитиму по шість франків у місяць.

Тут із корчми почувся чоловічий голос:

— Сім франків, не менше. Й за півроку наперед.

— Сім на шість буде сорок два, — підрахувала Тенардьє.

— Я заплачу, — сказала мати.

— І ще п'ятнадцять франків на поточні витрати, — додав чоловічий голос.

— Усього п'ятдесят сім франків, — підсумувала пані Тенардьє.

— Я заплачу, — погодилася мати. — У мене є вісімдесят франків. Мені вистачить на дорогу до свого міста. Якщо йтиму пішки, звичайно. Я зароблю там грошей і скоро вернуся по своє золотко.

— А одежа в малої є? — спитав чоловічий голос.

— Це мій чоловік, — пояснила Тенардьє.

— Аякже, звичайно, є. Навіть більше, ніж їй потрібно. В моєї крихітки посаг, як у справжньої дами, навіть шовкові сукенки є. Усе в моєму мішку.

— Вам доведеться віддати це, — сказав чоловічий голос.

— Авжеж! — відповіла мати. — Не залишу ж я свою доньку голою!

У дверях корчми з'явилося обличчя хазяїна.

— Гаразд, — сказав він.

Угоду було вкладено. Мати переночувала в заїзді, віддала гроші й залишила дитину, потім зав'язала свій мішок, який став зовсім легкий, і вранці вирушила в дорогу, сподіваючись незабаром повернутися. Вона пішла ніби спокійна, але розпач краяв їй серце.

Сусідка Тенардьє зустріла цю матір і потім розповіла:

— Я бачила жінку, що так плакала, аж у мене все похолонуло.

Коли Козеттина мати пішла, чоловік сказав дружині:

— Тепер я сплачу сто десять франків по векселю, якому завтра останній термін. Мені бракувало п'ятдесяти франків. Ти знаєш, що до нас міг з'явитися судовий пристав і опротестувати вексель? Ти влаштувала добру приманку зі своїми дівчатками.

— А в мене ж і гадки такої не було, — сказала дружина.

2. Перший погляд на двох темних осіб

Спіймана миша була досить худа; але кіт радіє, коли зловить і худу мишу.

Хто вони були такі, оті Тенардье?

Поки що скажемо про них лише кілька слів. Читач іще багато довідається про цих людей згодом.

То були дріб'язкові душі, які за певних обставин стають потворними й страхітливими. І чоловік, і жінка мали природжений потяг до зла. Існують люди-раки, що все життя задкують у темряву. До таких істот і належали обоє Тенардье.

Тенардье-чоловік мав обличчя, в яке страшно було дивитись — бридка й огидна душа відбивалась у його погляді. У таких людях бачиш щось погрозливе навіть тоді, коли дивишся на них іззаду. Почуєш одне слово з їхніх уст, побачиш один порух — і вже тобі ясно: чорною невідомістю оповите минуле цієї людини, і ніхто не вгадає, чого накоїть вона в майбутньому.

Якщо вірити його словам, Тенардье колись був солдатом, брав участь у кампанії 1815 року і навіть виявив певну хоробрість. Згодом ми довідаємося, ким він насправді був. Вивіска над його корчмою нагадувала про один із його бойових подвигів. Він намалював її власноручно, бо вмів робити всього потроху — і все погано.

У ті часи класичний галантний роман, колись шляхетний і героїчний, як, скажімо, «Клелія» Мадлен де Сюдєрі, але чимдалі вульгарніший і манірніший, невимовно хвилював сентиментальні душі паризьких воротарок і навіть поширював свій згубний вплив на столичні околиці. Пані Тенардє мала якраз стільки розуму, щоб захоплюватися подібним читвом. Вона сливе купалася в ньому, жадібно всмоктувала його у свій убогий мозок, і це надавало їй певної «освіченості» поряд із чоловіком — звичайним собі мерзотником, хоч і кмітливим, шахраєм і пройдисвітом, водночас грубим і вертким, який знав письмо і навіть трохи граматику, але був цілковитим невігласом у всьому, що стосується почуттів, сентиментальності та любовних романів. Дружина була набагато молодша від нього — років на дванадцять — п'ятнадцять. Значно пізніше, коли романтично розпущені коси почали сивіти, й у Памелі⁹ прокинулася мегера, Тенардє перетворилася на здоровенну злющу бабу, яка наковталася поганих романів. Читання глупоти ні для кого не минає безкарно, отож своїм дочкам ця жінка дала

⁹ *Памела* — героїня однойменного роману англійського письменника Річардсона (1689–1761), втілення буржуазної жіночої добродесності.

«вишукані» імена. Старшу вона назвала Епоніною, а молодшу — Азельмою.

3. Жайворонок

Бути негідником — ще не означає процвітати. З корчмою справи йшли туго.

Завдяки Фантініним п'ятдесяти семи франкам Тенардьє пощастило уникнути опротестування векселя і зберегти честь свого підпису. Та через кілька місяців їм знову знадобилися гроші; тоді жінка поїхала в Париж і за шістдесят франків віддала в заставу Козеттин одяг. Витративши й ці гроші, Тенардьє стали тяготитися дівчинкою як підкидьком, якому вони надали притулок із милосердя. А що свого одягу в неї не стало, її почали вдягати в зношені спіднички та сорочечки малих Тенардьє, тобто в лахміття. Годували її недоїдками, трохи краще, ніж собаку, і трохи гірше, ніж kota. Кіт і собака були тепер її постійними співтрапезниками; Козетта їла разом із ними під столом із такої самої дерев'яної миски.

Мати дівчинки, котра прилаштувалась, як ми побачимо згодом, у Монтреї-Приморському, щомісяця надсилала листи з розпитуваннями, як ведеться її дитині. Тенардьє відповідали одне й те саме: Козетта почуває себе чудово.

Коли минуло півроку, мати вислала сім франків за сьомий місяць і досить акуратно надсилала гроші далі. Не збігло й року, як Тенардье заявив: «Можна подумати, вона нам ласку робить! Чи й не гроші — сім франків!» І написав листа з вимогою надсилати по дванадцять франків на місяць. Мати, яку переконали, що її дитина щаслива й здорова, скорилась і стала надсилати по дванадцять франків.

Деякі люди не можуть любити без того, щоб не почувати ненависті до когось іншого. Тенардье палко любила своїх дочок і через те зненавиділа чужу. Хай як мало займала Козетта місця в домі, тітці Тенардье весь час здавалося, що вона тіснить її власних дітей і дихає повітрям, яке належить їм. Ця жінка, як і багато подібних до неї, мала на кожний день певний запас пестошів, стусанів і лайки. Якби в неї не було Козетти, то все це діставалося б її дочкам, хоч як вона обожнювала їх. Але чужа дівчинка робила малим Тенардье ту послугу, що отримувала всі призначені їм стусани, і на їхню долю припадали тільки пестоші. Зате Козетта не могла й ворухнутися, щоб на неї не посипався град покарань, суворих і незаслужених. Дивне уявлення про світ і Бога мало виникнути в голові бідолашної невинної дитини, яку повсякчас сварили, лаяли, штурляли, били, і при тому вона бачила, що поруч

живуть такі самі малі створіння, осяяні вічною ласкою.

Пані Тенардье кривдила Козетту, і Епоніна й Азельма стали кривдити її теж. У такому віці на світ дивляться очима матері.

Минув рік, потім другий.

У селі подейкували: «Ці Тенардье — добрі люди. Живуть вони не заможнo, а ще й виховують дитину, яку їм підкинуто».

Усі думали, що Козеттина мати забула про своє дитя.

Тим часом Тенардье невідомо якими шляхами пронюхав, що дитина не має законного батька, тож мати не може відверто визнати її. І він зажадав п'ятнадцять франків на місяць, погрожуючи, що інакше відішле дівчинку матері. Фантіна стала надсилати по п'ятнадцять франків.

Дитина росла, і зростали її страждання.

Поки Козетта була зовсім маленька, з неї знущались, як хотіли, хазяйські дочки. Коли вона підросла, цебто вже з п'ятох років, то стала в домі служницею.

«У п'ять років, — скажуть нам. — Неймовірно!» Та ба, це правда. Байдуже до страждань людини, суспільство виявляє таку саму байдужість до її віку. Хіба нещодавно не засудили такого собі Дюмолара, бандита, який, згідно з офіційними документами, «рано осиротівши, уже з

п'ятьох років сам заробляв собі на прожиток і почав красти».

Козетту примушували підмітати в кімнатах, на подвір'ї, на вулиці, мити посуд, навіть носити клунки. Тенардьє тим більше не церемонилася з малою, що мати стала нерегулярно надсилати гроші. Вона заборгувала за кілька місяців.

Якби через три роки Фантіна повернулася до Монфермея, вона не впізнала б своєї дитини. Козетта, така весела й рожевощока, коли вперше з'явилась у цьому домі, стала худа й бліда. Вона вічно шулилася від страху. «Потайна!» — казали Тенардьє.

Несправедливість зробила її злою, а лихо — негарною. Гарними лишилися тільки очі, в яких застиг невимовний сум.

Серце стискалося бачити це бідолашне дитя, якому не було й шістьох років, коли зимового ранку воно підмітало вулицю, тремтячи від холоду під своїм убогим лахміттям і ледь утримуючи величезну мітлу в маленьких, почервонілих від морозу рученятах.

В селі її прозвали Жайворонком. Народ, який любить образні вислови, наділив саме таким прізвиськом крихітне створіння, не більше за пташеня, тремтяче й налякане, яке вставало раніше від усіх і ще вдосвіта з'являлося на вулиці або в полі.

Тільки цей бідолашний жайворонок ніколи не щебетав.

Книга четверта Сповзання на дно

1. Як було вдосконалено виробництво оздоб із чорного скла

Що ж сталося з матір'ю, тією самою, котра, як вважали в Монфермеї, покинула свою дитину?

Залишивши Козетту в Тенардье, вона пішла далі своєю дорогою і дісталася до Монтрея-Приморського.

Це було, як ми вже згадували, 1818 року.

Близько десятка літ минуло відтоді, як Фантіна покинула батьківщину. За цей час Монтрей-Приморський змінився. Поки Фантіну все глибше засмоктували злидні, її рідне місто багатіло.

Років два тому в місцевій промисловості відбулася зміна, яка призвела до справжнього перевороту в житті цього провінційного містечка.

З незапам'ятних давен промисловість Монтрея-Приморського спеціалізувалася на виробництві імітацій англійського чорного бурштину та англійських оздоб із чорного скла. Ця місцева промисловість завжди ледь животіла через

брак необхідної сировини. Коли Фантіна повернулася в Монтрей-Приморський, у виробництві «чорного скла» відбулася нечувана зміна. Наприкінці 1815 року в місті оселився нікому доти не відомий чоловік, якому спало на думку замінити в процесі того виробництва гумілак на деревну смолу.

Ця невеличка зміна різко зменшила вартість сировини, а це, у свою чергу, дозволило: по-перше, підняти платню робітникам — вигода для краю; по-друге, поліпшити якість виробів — вигода для споживача; і, по-третє, продавати товар дешевше, водночас потроївши прибуток, — вигода для промисловця.

Отак одна цікава знахідка дала аж три результати.

Менш ніж за три роки винахідник удосконаленого процесу забагатів — і це добре; крім того, він збагатив усіх навколо себе — а це ще краще. Він з'явився звідкись іздалеку. Ніхто не знав, хто він такий, де жив і що робив раніше.

Розповідали, що коли він прийшов до міста, у нього було зовсім мало грошей, кількасот франків, не більше.

Саме на цьому мізерному капіталі, використаному для здійснення надзвичайно вдалого задуму, він і побудував свій добробут, а також добробут усього краю.

Розповідали, ніби в той день, коли він, нікому не відомий і бідно вдягнений, з дорожнім мішком за спиною і сучкуватою палицею в руці, прийшов у Монтрей-Приморський — це було в грудні, надвечір, — у ратуші несподівано спалахнула пожежа. Цей чоловік кинувся у вогонь і, ризикуючи життям, урятував двох дітей, які виявилися дітьми жандармського капітана. Через те нікому не спало на думку вимагати в нього паспорт. Згодом стало відомо, що звати його дядечко Мадлен.

2. Мадлен

Це був чоловік років п'ятдесяти, завжди замислений і дуже добрий. Ото й усе, що можна було сказати про нього.

Завдяки швидкому розвитку промисловості, яку він так чудово вдосконалив, Монтрей-Приморський став осередком жвавої ділової активності. Іспанія, яка купувала багато чорного бурштину, щороку замовляла тут величезну кількість товару. У торгівлі цими виробами Монтрей-Приморський почав майже складати конкуренцію Лондону й Берліну. Дядечко Мадлен отримував такі прибутки, що вже на другий рік зміг побудувати велику фабрику, де були дві просторі майстерні: одна — для чоловіків, друга — для жінок. Кожен злидар міг розраховувати там на

роботу і шматок хліба. Від чоловіків дядечко Мадлен вимагав сумлінного ставлення до праці, від жінок — порядної поведінки, від тих і тих — чесності.

Отож його поява стала справжнім даром провидіння для міста і краю. Раніше тут усе хиріло; тепер кожен жив здоровим трудовим життям. Безробіття й нужда зникли. Не було такої кишені, в якій би не знайшлося бодай трохи грошей, і радість завітала до найубогіших осель.

Дядечко Мадлен брав на роботу всіх, хто до нього просився. Він вимагав тільки одного: «Будь порядним чоловіком! Будь чесною жінкою!»

Як ми вже сказали, Мадлен досить швидко нажив багатство, але — дивна річ як на фабриканта — здавалося, це для нього не головне. Він більше піклувався про інших, ніж про самого себе. Було відомо, що на 1820 рік він поклав у банк Лаффіта на своє ім'я шістьсот тридцять тисяч франків; але перш ніж відкласти собі ці шістьсот тридцять тисяч, він витратив понад мільйон на потреби міста та на бідняків.

Лікарні бракувало коштів — він утримував там на свої гроші десять ліжок. Монтрей-Приморський ділиться на верхнє місто і нижнє. Нижнє місто, в якому він жив, мало одну школу — жалюгідну розвалюху. Він збудував там дві школи: одну для хлопчиків, другу для дівчаток.

На свої кошти він заснував сирітський притулок, яких тоді на всю Францію були одиниці, і касу допомоги для старих робітників та калік. У новому кварталі, що виріс навколо його фабрики, він відкрив безкоштовну аптеку.

У перші часи, коли він тільки починав свою діяльність, зазвичай люди казали: «Цей чоловік хоче забагатіти». Коли ж він насамперед подбав, щоб забагатіло місто і край, добрі люди вирішили: «Це шанолуб».

Та ось одного дня 1819 року в місті поширилася чутка, що, враховуючи заслуги дядечка Мадлена, король, за пропозицією префекта, призначить його мером Монтрея-Приморського. Ті, хто оголосив цього чужинця «шанолубом», вигукнули: «Ну, а що ми казали?» Чутка виявилася небезпідставною. Через кілька днів про призначення було оголошено в урядовій газеті «Монітер». Наступного дня дядечко Мадлен відмовився від цієї честі.

Того самого 1819 року вироби, виготовлені за способом, який винайшов Мадлен, демонструвалися на промисловій виставці; за пропозицією журі король ушанував винахідника орденом Почесного легіону. Знову в містечку зашепотілися. Ага! Он чого він хотів! Ордена! Дядечко Мадлен відмовився від ордена.

Таки справді цей чоловік був загадкою. Добрі люди й тут не розгубилися: «Хай там що, а це авантюрист», — сказали вони.

Як бачимо, край завдячував Мадленові дуже багато, бідні завдячували йому усим. Робітники фабрики обожнювали свого хазяїна. Коли він забагатів, люди з «вищого товариства» почали вітатися з ним, і в місті стали називати його «пан Мадлен»; проте робітники й діти, як і раніше, казали «дядечко Мадлен» — він відповідав на це звертання напрочуд доброю усмішкою. Що вище він підіймався, то частіше стали запрошувати його в гості. «Світські» салони міста, зачинені для ремісника, широко розчинили двері перед мільйонером. На нього сипалися тисячі запрошень. Він не прийняв жодного.

У цьому випадку добрі люди теж відразу знайшли пояснення. «Він не вміє триматись у світському товаристві. Може, він навіть не знає грамоти».

Коли він став заробляти гроші, про нього казали: «Це торговець». Коли він почав щедро їх роздавати, то заявили: «Це шанолуб». Коли він відкинув почесні, то дійшли висновку: «Це авантюрист». Коли він відхилив світські запросини, то вирішили: «Це неук».

1820 року, через п'ять літ після того, як він тут з'явився, заслуги дядечка Мадлена перед краєм

були такі великі, а народна думка настільки одностайна, що король знову призначив його мером міста. Він знову відмовився, але префект не прийняв його відмову, усі поважні люди міста прийшли просити його, бідняки підходили до нього просто на вулицях і благали погодитись, і зрештою він таки погодився. Ходили чутки, ніби остаточно переконав його вигук однієї старої, яка роздратовано гукнула з порога своєї оселі: «Від доброго мера велика користь, то чому ж ви не хочете зробити людям добро?»

Отак він піднявся на третій щабель успіху. Дядечко Мадлен став паном Мадленом, а пан Мадлен перетворився на пана мера.

Але він і далі жив так само скромно. У нього було сиве волосся, серйозні очі, смаглий, як у простого робітника, колір шкіри, завжди замислене обличчя. Він носив крислатого капелюха і довгий редингот¹⁰ із грубого сукна, застебнутий аж до підборіддя. Він виконував свої обов'язки мера, але жив самотою і мало з ким розмовляв. Улюбленою його розвагою було прогулюватись у полях, їв він завжди на самоті, почитуючи книжку. У нього була невеличка, проте добірна бібліотека. Він любив

10 *Редингот* — схожа на сурдут куртка з довгими полами.

книжки, адже це друзі спокійні й незрадливі. Коли з багатством у нього з'явилося й дозвілля, він користався з нього, щоб удосконалювати свій дух. У Монтреї— Приморському помічали, що мова його з кожним роком ставала вишуканішою і м'якшою.

Йдучи на прогулянку, він брав іноді рушницю, проте застосовував її рідко. Коли це випадково траплялося, постріл його був завжди несхибний. Але ніколи не вбив він невинного звіра. Ніколи не стріляв у малих пташок.

Він був уже немолодий, але про його силу розповідали легенди. Він допомагав кожному, хто потребував допомоги: підводив коня, виштовхував із багнюки застряглий віз, спиняв за роги бугая, що вирвався на волю. Виходячи з дому, він завжди мав повні кишені дрібняків, повертався завжди з порожніми. Коли він заходив у якесь село, обшарпані хлопчаки оточували його, наче рій мух, Мабуть, він жив колись на селі, бо знав багато корисних секретів, якими щедро ділився з селянами. Він навчив їх знищувати хлібну міль, порадивши обприскувати комори й заливати шпарини в підлозі розчином звичайної солі, навчив, як боротися з довгоносиком і бур'янами, що глушать овес, жито й пшеницю, як оберігати кролятник від пацюків.

Діти любили його й за те, що він умів виготовляти прегарні штучки із соломи та шкаралупи кокосових горіхів, Коли він бачив, що двері церкви обтягнуті чорним крепом, він неодмінно туди заходив; здавалося, кожен похорон невтримно вабив його до себе. Чуже горе хвилювало його, і він приєднувався до гурту засмучених родичів та друзів небіжчика. Він замислено дослухався до поховальних псалмів, що сумно лунали на краю повітої мороком безодні, яка називається смертю, і думки його поривалися до таємниць нескінченності.

Він любив робити добро потай — ніби творив щось лихе. Потай проникав увечері в дім, нечутно підіймався сходами. Який-небудь бідолаха, повертаючись на своє горище, знаходив двері відчиненими, іноді навіть виламаними! Сердега весь холонув: це, певно, злодій побував у його норі! Він заходив до помешкання і бачив на стільці полишену кимось золоту монету. «Злодієм», який проник у дім, виявлявся дядечко Мадлен.

Він був привітний і сумний. Люди казали: «Ось багатій, а зовсім не гордий. Ось щасливець, а завжди невдоволений».

Дехто запевняв, ніби навколо нього існує якась таємниця; мовляв, його кімната — то справжня оселя відлюдника з пісковим годинником і черепом та кістями. Якось кілька молодих жінок,

елегантних і лукавих, прийшли до нього й попросили: «Пане мер, покажіть нам у свою оселю. Кажуть, ніби то справжня печера». Він усміхнувся й повів їх до тієї «печери». То була звичайна собі кімната, обставлена простими меблями і обклеєна дешевими шпалерами. Крім двох старовинних срібних свічників на каміні, дами більш нічого цікавого там не помітили.

Шепотілися також про «величезну суму», яку він тримав у банку Лаффіта з тією умовою, що міг узяти її будь-якої хвилини; казали, ніби пан Мадлен може одного ранку з'явитися до Лаффіта, підписати квитанцію і через десять хвилин забрати свої два-три мільйони з собою. Насправді ті «два-три мільйони», як ми вже згадували, обмежувалися сумою в шістсот тридцять чи шістсот сорок тисяч франків.

На початку 1821 року газети повідомили про смерть пана Мірієля, дінського єпископа, прозваного «монсеньйор Б'єнвеню», що впокоївся смертю праведника у віці вісімдесяти чотирьох років.

У газетах не згадувалося про те, що за кілька років перед смертю єпископ осліп і жив щасливий у своїй сліпоті, бо його сестра була поруч із ним.

Повідомлення про смерть єпископа Дінського передрукувала й місцева газета, що виходила в Монтреї-Приморському. Наступного

дня Мадлен з'явився на люди в усьому чорному, з креповою стрічкою на капелюсі.

В місті помітили цю жалобу, й почалися здогади. Це ніби проливало якесь світло на походження пана Мадлена. Певно, він доводився якимсь родичем небіжчикові. Таке припущення навіть підняло престиж мера в очах обраного товариства Монтрея-Приморського, і якоесь одна шанована літня дама наважилася спитати в нього:

— Пане мер, ви, мабуть, родич покійного єпископа Діньського?

— Ні, добродійко, — відповів він.

— Але ж ви носите по ньому жалобу, — наполягала дама.

— В юності я служив лакеєм у їхньому домі.

Було помічено ще одне. Щоразу, як у місті з'являвся малий савояр, — а вони наймалися тут сажотрусами, — пан мер підкликав хлопця до себе, запитував, як його звать, і давав йому грошей. Мали савояри розповідали про це один одному, і в Монтреї-Приморському їх побувало досить багато.

3. Слабкі сполохи на обрії

З плином часу недоброзичливців ставало усе менше. Спершу проти Мадлена зродилося те загальне почуття неприязні, яке завжди виникає проти скоробагатьків: почалося з наклепів і обмов,

потім були дошкульні вирази, потім глузи, а потім усе розвіялось. Пошана стала щирою, одностайною, і, починаючи десь від 1821 року, слова «пан мер» вимовлялися в Монтреї-Приморському майже з тим самим виразом, з яким 1815 року вимовляли в Діні слова «монсенйор єпископ». Люди їхали за десять лье, щоб порадитися з паном Мадленом. Він залагоджував сварки, мирив позовників і давніх ворогів. Через шість-сім років після його появи не було в окрузі такого куточка, де люди не шанували б і не любили пана Мадлена.

В усьому місті й у всьому краї один тільки чоловік не піддався цьому загальному почуттю й анітрохи не зворушувався, хоч би які добрі діла творив Мадлен. Здавалося, того чоловіка постійно тривожив якийсь сильний, майже звіриний, інстинкт. Той самий інстинкт, яким наділені декотрі люди, і який у невідомий нікому спосіб таємно попереджає людину-пса, що десь близько ходить людина-кіт, а людину-лиса застерігає про появу людини-лева.

Не раз, коли Мадлен ішов вулицею, — спокійний, доброзичливий, оточений загальною приязню, — один високий чоловік у рединготі сталеву-сірого кольору і в капелюсі з низько опущеними крисами, озброєний товстою палицею, рвучко обертаяся й проводжав мера поглядом, аж поки той зникав за рогом; склавши руки на грудях,

він хитав головою і закопилював губу, кривлячи промовисту гримасу, яку можна було б перекласти словами: «І хто він такий, цей чоловік? Нема сумніву, я вже його десь бачив. Мені він, у всякому разі, баки не заб'є».

Невиразною погрозою віяло від чоловіка в сталевому-сірому рединготі, завжди спокійного й зосередженого.

Звали його Жавер, і він служив у поліції.

У Монтреї-Приморському він виконував обов'язки поліційного наглядача. Жавер не бачив, як починав Мадлен. Своєю нинішньою посадою він завдячував протекції пана Шабуїє, секретаря графа Ангlesa — міністра, який був тоді префектом паризької поліції. Коли Жавер з'явився в Монтреї-Приморському, дядечко Мадлен уже збив собі багатство і став паном Мадленом.

Існує припущення, ніби кожна людина має в собі щось від того або того звіра. З цього погляду досить легко визначити, на кого скидався поліційний службовець Жавер.

Астурійські селяни переконані, що в кожному вовчому виводку є одне щеня, якого мати відразу задушує, бо, підріши, воно пожерло б інших вовчат.

Дайте цьому псові, народженому від вовка, людське обличчя — і перед вами Жавер.

Жавер народився у в'язниці; матір'ю його була ворожка на картах, а батько тоді відбував покарання на каторзі. Підрісши, малий Жавер зрозумів, що його викинуто на саме дно суспільства, і він ніколи не зможе звідти піднятися. Він помітив, що суспільство викидає на дно два різновиди людей: тих, хто підриває його, і тих, хто охороняє. У нього був вибір тільки між цими двома різновидами; а що в ньому жевріло природжене почуття справедливості й відрази до того циганського середовища, з якого він вийшов, то він обрав для себе службу в поліції.

Йому велося там добре. В сорок років він уже був наглядачем.

Замолоду він служив на півдні в охоронцях каторги.

А зараз спробуймо намалювати обличчя Жавера.

Кирпатий ніс із глибокими ніздрями, на щоках величезні бурці. Кожному, хто вперше бачив ті густі чагарі й ті дві печери, ставало не по собі. Коли Жавер зрідка сміявся, його сміх був страшний: тонкі губи розсувалися й оголяли не тільки зуби, а й ясна, і навколо носа розповзалися складки, плескаті й хижі, наче на звірячій морді. Жавер серйозний скидався на дога; коли сміявся, він перетворювався на тигра. Далі: маленький череп; масивна щелепа; лоб, прикритий волоссям, яке спадало на брови;

між очей глибока зморшка, немов печать постійного гніву; похмурий погляд; злісно зціплені зуби; жорстокий і владний вираз обличчя.

Цей чоловік знав тільки два дуже прості почуття, в яких, власне, не було нічого поганого, але він довів їх до таких крайнощів, що вони стали поганими: пошана до влади і ненависть до бунту. Бо в його очах крадіжка, вбивство, усі злочини були тільки формами бунту. Він ушановував сліпою і безмежною довірою всіх, хто в той або інший спосіб служив установленому порядку — від першого міністра аж до польового сторожа. Він зневажав і ненавидів усіх, хто бодай один раз переступив межу дозволеного законом. Він був категоричний і не визнавав винятків. Ось його слова: «Службова особа помилитись не може. Урядовець завжди має рацію». З другого боку, Жавер заявляв: «Ці люди пропащі. Ніякого добра з них уже не буде». Він належав до тих, хто наділяє людський закон непогрішністю Божественного правосуддя. Він був непохитний, серйозний, скромний, смиренний і гордий, як усі фанатики. Його погляд свердлов, як бурав, і пронизував наскрізь. Усе його життя вкладалося в два слова: пильнувати і стежити. До своїх обов'язків Жавер ставився з ревністю священнослужителя. Горе тому, хто потрапляв до його рук! Він схопив би рідного батька, якби той утік із каторги, і виказав

би рідну матір, коли б та чимось завинила перед законом. І до цього слід додати, що жив він один-однісінький, у постійній нужді, в самозреченні, у цноті, ніколи не знаючи жодних розваг. Він уособлював собою невблаганний обов'язок, поліція для нього була тим самим, чим для спартанців — Спарта. Це було втілення грізної і нещадної чесності, шпиг, вирізьблений у мармурі, Брут¹¹ у шкурі Відока.¹²

Уся зовнішність Жавера свідчила: цей чоловік постійно чатує, сам намагаючись лишитися непоміченим. Зовсім не видно було його лоба, схованого під низько насунутим капелюхом, не видно очей, затінених густими бровами, не видно підборіддя, зануреного в краватку, не видно рук — вони ховалися в рукавах, не видно кийка — він тримав його під полою редингота. Та виникала потреба — і все це раптом виринало з пільми, мов із засідки: вузький і вугластий лоб, зловісний погляд,

¹¹ *Брут Луцій Юній* — римський патрицій, який у 510–509 рр. до Р. Х. запровадив республіканський лад у Римі. Будучи консулом, скарав на смерть двох своїх синів, що брали участь у змові проти республіки.

¹² *Відок* (1775–1857) — французький авантюрист. Утікши з каторги, став начальником паризької розшукової поліції.

погрозливе підборіддя, величезні руки і важка палиця.

Зневажаючи книжки, Жавер у вільний від служби час усе ж таки трохи читав. Тому він не був цілковитим неуком і вмів іноді висловитися досить пишномовно.

Як ми вже казали, він не мав жодної вади. Коли він почував себе задоволеним, то підносив до ніздрів дрібку тютюну.

Неважко здогадатися, що Жавер був грозою всіх тих, кого міністерство юстиції у своєму річному звіті поміщає під рубрику: «Темні особи». Почувши ім'я Жавера, вони кидалися врозтіч; побачивши його, вони кам'яніли.

Жавер був постійно втупленим у Мадлена оком. Оком підозрливим і сповненим недовіри. Мадлен зрештою це помітив, та, мабуть, не надав цьому ніякої ваги. Він жодного разу ні про що не спитав Жавера, не шукав його й не уникав і спокійно зустрічав той доскіпливий, майже ворожий погляд. Він ставився до Жавера, як і до всіх інших, — невимушено й привітно.

З кількох слів, що вихопились у Жавера, можна було здогадатися: він шукає слідів, які Мадлен міг лишити в минулому. Якимось, говорячи сам до себе, він пробурмотів: «Здається, я його заповав». Потім три дні він ходив замислений і

мовчазний. Мабуть, нитка, яку він уже тримав у руках, урвалася.

Жавера явно вибивала з колії невимушена поведінка і цілковитий спокій пана Мадлена.

Проте одного дня дивні манери поліційного інспектора, здавалося, справили враження на Мадлена. Ось як це сталося.

4. Старий Фошлеван

Якось уранці Мадлен ішов немощеною вуличкою в Монтреї-Приморському. Він почув гомін і побачив віддалік гурт людей. Підійшовши ближче, він побачив, що в старого возія, якого звали дядечко Фошлеван, упав кінь, а сам він опинився під возом.

Той Фошлеван був одним із небагатьох ворогів, що їх мав на той час Мадлен. Коли Мадлен з'явився в місті, Фошлеван, колишній сільський нотар, займався торгівлею, яка майже не давала прибутку. Фошлеван бачив, як швидко багатів цей простий робітник, тимчасом як він, хазяїн, розорявся.

Це сповнило його заздрістю, і старий не злюбив Мадлена. Невдовзі він зовсім збанкрутував, і з усього майна в нього лишилася тільки підвода з конем. Тоді Фошлеван став возієм, щоб якось прожити, бо рідні в нього не було.

Кінь поламав задні ноги й не міг підвестися. Старий потрапив між колеса. Упав він так невдало, що віз усією вагою давив тепер йому на груди. Підвода була навантажена. Дядечко Фошлеван хрипів і жалібно зойкав. Його спробували були витягти з-під воза, але дарма. Один необережний рух, і віз, схитнувшись, міг придушити його на смерть. Витягти його можна було, тільки піднявши воза знизу. Жавер, який випадково опинився на місці нещасливого випадку, послав по домкрат.

Коли підійшов пан Мадлен, люди шанобливо розступилися.

— Рятуйте! — кричав Фошлеван. —
Допоможіть старому!

Мадлен обернувся до гурту.

— Домкрат є?

— По нього пішли, — відповів якийсь селянин.

— А скоро принесуть?

— Не раніш як за чверть години.

— Чверть години! — вигукнув Мадлен.

Напередодні йшов дощ, земля намокла, і колеса вгрузали усе глибше, здавлюючи старому груди. Було ясно, що через п'ять хвилин віз потрощить йому ребра.

— Не можна чекати чверть години, — сказав Мадлен селянам, що з'юрилися навколо місця події.

— Доведеться чекати!

— Ви хіба не бачите, що віз угрузає?

— Звісно, бачимо.

— Послухайте, — сказав Мадлен. — Під возом ще досить місця, можна туди пролізти й підняти його спиною. Тільки на півхвилини — і бідолаху витягнуть. У кого стане на це духу й сили?

Він заробить п'ять луїдорів!¹³

Ніхто з гурту не ворухнувся.

— Десять луїдорів, — сказав Мадлен.

Присутні похнюпили голови. Хтось пробурмотів:

— Тут треба мати диявольську силу. Роздушить — і оком не змигнеш.

— Ну ж бо! — знов озвався Мадлен. — Двадцять луїдорів!

Мовчанка.

— Справа не в тім, що вони не хочуть, — почувся голос.

Мадлен обернувся й побачив Жавера. Він не помітив його, коли підходив до гурту.

Жавер провадив:

— Треба мати страшенну силу, щоб підняти на спині такого воза.

¹³ *Луїдор* (так само, як і наполеондор) — золота монета вартістю в двадцять франків.

І, пильно дивлячись на Мадлена, він додав, карбуючи кожне слово:

— Пане Мадлен, я знав одного тільки чоловіка, здатного зробити те, що ви просите.

Мадлен здригнувся.

— Це був каторжник, — мовив Жавер байдужим тоном, проте не відриваючи погляду від Мадлена.

— А! — сказав Мадлен.

— З тулонської в'язниці.

Мадлен побілів.

А тим часом підвода повільно вгрузала. Старий Фошлеван хрипів і зойкав:

— Я задихаюсь! Ребра тріщать! Де домкрат? Рятуйте! Ой!

Мадлен обвів поглядом гурт.

— Отже, ніхто не хоче заробити двадцять луїдорів і врятувати бідолаху?

Жоден із гурту не ворухнувся.

Жавер озвався знову:

— Я знав тільки одного чоловіка, здатного замінити домкрат. Це був каторжник.

— Ой, ребра мої, ой, ребра! — прохрипів старий.

Мадлен підвів голову, зустрів прикутий до нього яструбиний погляд Жавера, подивився на нерухомих селян і сумно всміхнувся. Потім, не

мовлячи й слова, упав навколішки і, перш ніж хтось устиг скрикнути, він уже був під возом.

Настала жахлива мить очікування й тиші.

Розпластавшись під важезним тягарем, Мадлен двічі марно спробував підтягти коліна до ліктів. Йому крикнули:

— Дядечку Мадлен! Вибирайтеся звідти!

Сам старий Фошлеван прохрипів йому:

— Вилізайте звідси, пане Мадлен... Мабуть, мені судилося вмерти. Рятуйтеся! А то роздушить і вас!

Мадлен нічого не відповів.

Присутні затамували подих. Колеса вгрузали, й уже навряд чи Мадлен зміг би вибратися з-під воза.

І раптом усі побачили, як важезна підвода схитнулася й повільно піднялася угору. Колеса наполовину вийшли з колії.

— Скоріш! — прохрипів здушений голос Мадлена, який напружився в останньому відчайдушному зусиллі.

Самопожертва одного додала сили й мужності всім. Два десятки рук підхопили підводу. Старого Фошлевана було врятовано.

Мадлен звівся на ноги. Його обличчя було біле, як крейда, й зрошене потом. Одежа пошматована й вимазана багнюкою.

Усі плакали. Старий цілував своєму рятівникові коліна й дивився на нього, як на Бога. А на Мадленовому обличчі застиг вираз якогось неземного страждання, й він спокійно зустрів досі втуплений у нього пильний погляд Жавера.

Падаючи з воза, Фошлеван звихнув собі колінну чашечку. Мадлен звелів перенести його до лікарні, яку обладнав у будинку фабрики для своїх робітників, де хворих доглядали дві сестри-жалібниці. Наступного дня старий знайшов на своєму нічному столику банкноту в тисячу франків і записку від Мадлена: «Я купую у вас коня й віз». Віз був поламаний, а кінь здох. Мадлен попросив сестер і священника рекомендувати старого садівником у жіночий монастир у Сент-Антуанському передмісті Парижа.

Незабаром Мадлен був призначений мером. Коли Жавер уперше побачив його з широкою стрічкою через плече, яка давала йому всю владу над містом, він затремтів, як ото тремтить пес, коли винюшить вовка під одежею свого хазяїна. Відтоді Жавер почав уникати Мадлена, як міг. Та коли службові обов'язки примушували поліційного наглядача з'являтися перед очі пана мера, він завжди звертався до нього з глибокою шанобливістю.

Отож завдяки зусиллям пана Мадлена Монтрей-Приморський і вся округа процвітали.

Саме тоді Фантіна повернулася в рідне місто. Ніхто вже не пам'ятав її. Та, на щастя, ворота Мадленової фабрики були відчинені для всіх. Фантіна прийшла туди, і її прийняли в жіночу майстерню. Ремесло для неї було зовсім нове, вона не могла виявити в ньому великої вправності, й платили їй небагато. Але Фантіна вдовольнялась і цим. Головного вона досягла — власною працею заробляла собі на прожиток.

5. Пані Віктюрніан витрачає тридцять п'ять франків в інтересах моралі

Коли Фантіну взяли на роботу, її опанувала невимовна радість. Жити чесно своєю працею — яка благодать Божа! Вона купила дзеркало й милувалася в ньому своєю молодістю, пишним волоссям і чудовими зубами. Вона забула про всі прикрощі, думала тільки про Козетту, про те, як у майбутньому їхнє життя влаштується, і була майже щаслива. Вона найняла кімнатку й умеблювала її в кредит, який сподівалася виплатити з майбутніх заробітків.

Не будучи заміжною, Фантіна остерігалася розповідати будь-кому про свою доньку.

Спочатку, як ми вже знаємо, вона акуратно надсилала Тенардье гроші. Сама вона вміла тільки

розписуватись, отож, щоб написати їм, мусила звертатися до громадського писаря.

Вона ходила до нього часто, й це помітили. У жіночій майстерні почали шепотітися, що Фантіна «пише листи» і що вона завела «шури-мури».

Як відомо, існують люди, котрі не пошкоднують ані грошей, ані часу, щоб розгадати ту чи ту таємницю, яка, зрештою, анітрохи їх не стосується.

За Фантіною почали стежити.

Крім того, не одна з жінок заздрила її білявим косам і сніжно-білим зубам.

Помітили, що в майстерні під час роботи вона часто відверталася і втирала сльозу. Це було в ті хвилини, коли вона згадувала своє дитя; а може, й того чоловіка, якого колись кохала.

З'ясували, що принаймні двічі на місяць вона посилає листи й завжди за однією адресою. Вивідали й ту адресу: «Вельмишановному добродію, панові Тенардье, власникові корчми в селищі Монфермей». Громадський писар, старий добряга, надто полюбляв червоне вино, і коли якось його добре пригостили в шинку, не зміг утримати при собі чужу таємницю. Коротше кажучи, стало відомо, що Фантіна має дитину. Знайшлася дама, яка умисне поїхала до Монфермея, поговорила з Тенардье і, повернувшись, заявила: «Недарма я